

NÁRODNÍ
PAMÁTKOVÝ
ÚSTAV

KULTURNÍ DETAIL V KRAJINĚ HISTORICKÉ STRUKTURY KRAJINY

Seminář v rámci mediálního tématu NPÚ pro rok 2017 „Krajina“

SBORNÍK PŘÍSPĚVKŮ ZE SEMINÁŘE

16. května 2017

KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

www.npu.cz

Pořadatel

Metodické centrum zahradní kultury při územním odborném pracovišti Národního památkového ústavu v Kroměříži

Místo konání

Přednáškový sál Metodického centra zahradní kultury ÚOP NPÚ v Kroměříži Generála Svobody 39, 7 01 Kroměříž, web: www.nczk.cz.

Kontaktní osoby

Ing. Igor Kyselka CSc., kyselka.igor@npu.cz mobil: +420 778 494 585

Mgr. Jan Obšivač, obsivac.jan@npu.cz mobil: +420 724 052 749

KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

www.npu.cz

OBSAH

Klenoty naší krajiny PhDr. Jana Spathová	2
Drobné historické struktury krajiny - od zdaleka viditelných po téměř skryté Ing. Igor Kyselka, CSc.	11
Prvky drobné architektury v historických strukturách poľnohospodárskej krajiny na Slovensku - pouze abstrakt Jana Špulerová	21
Stopy komponovanej krajiny Ing. Anna Dobrucká, PhD.	22
Drobná sakrální architektura v regionu Jestřebích hor Ing. Pavlína Procházková, Ing. Jitka Fialová, MSc, Ph.D.	32
Identifikace a ochrana kulturně-historických hodnot naší krajiny Ing. Martin Weber	41
Předindustriální krajina Slovácka Jaromír Kolejka, Kateřina Batelková	50
Krkonošské louky jako kulturní dědictví - pouze abstrakt Ing. Tomáš Janata	64
Starobylé pařeziny jako historická struktura krajiny doc. Ing. Antonín Buček, CSc., Ing. Linda Černušáková, Ing. Michal Friedl	65
Vybrané legislatívne aspekty ochrany hodnôt prvkov historickej zelene Ing. arch. Katarína Kristiánová, PhD., Ing. Dana Marcinková	76
Historická zeleň v krajine - náčrt problematiky Ing. Dana Marcinková	83

KLENOTY NAŠÍ KRAJINY

PhDr. Jana Spathová

Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Kroměříži
Sněmovní náměstí 1/2, 767 01 Kroměříž

E-mail: spathova.jana@npu.cz

Součástí vyhodnocení krajinného rázu prostředí je identifikace charakteristických prvků oblasti a to přírodní či kulturní povahy. Krajina má svůj život a mnoho si pamatuje. Kulturní krajina je slovy Dobroslava Líbala „nedostižná souhra přírody a ušlechtilého projevu lidského ducha“. Hodnota významné části architektonických památek je dána jejich umístěním

a krajinným rámcem. Mezi tyto architektonické památky spadají i drobné stavby, které se projevují jak ve vizuálním obrazu, tak mnohdy i ve specifické spiritualitě venkova. Je to jednak drobná sakrální architektura, ale i lidové stavitelství, kdy lidový stavitel se tu na své tvůrčí rovině řadí po bok vynikajícím mistrům krajinné architektonické kompozice ve sféře umění monumentálního.

Nepříliš nápadná stavební kultura venkova zahrnuje především lidové obytné a hospodářské stavby jako systém vazeb mezi člověkem a přírodou. Jejich vzájemným působením a ovlivňováním v prostoru a čase vzniká výsledný obraz krajiny, kde přírodní geografické podmínky spoluurčují charakter lidových sídel a obydlí, a na druhé straně lidská činnost přetváří přírodu v kulturní krajinu. Nenásilné spojení lidského díla s okolní přírodou dodává vysoce emotivní účín krásna mnohdy objektům, které jsou samy o sobě prosté a umělecky nenáročné. Genius loci naší krajiny utváří citlivé zakomponování urbanistických celků a architektonických monumentů do krajinného rámce, symbióza drobných památek s jednotlivými stromy a přírodními prvky. Podstatnou část našeho kulturně – historického dědictví nelze vnímat mimo jeho krajinný rámec.

Drobná sakrální architektura, budovaná u nás více než pět století, je pevně vrostlá do krajinného rámce naší země. Spolu s dalšími krajinnými prvky, terénním reliéfem, skladbou porostů, strukturou cest a toků dotváří podobu historické kulturní krajiny do mnohotvarého organismu. Drobné sakrální objekty na svých cestách míváme často bez povšimnutí, jsou pro nás jakousi samozřejmostí.

Tito nenápadní svědkové minulých dob jsou však klíčem k poznání minulosti, historie té které obce, města, domova, osudů lidí, kteří tady byli před námi. Těmito drobnými stavbičkami rozumíme zejména malé kostelíky, kaple, zvonice, boží muka a poklony, kříže a smírčí kříže, ale také sochařské památky v terénu, jak je známe z procházek a toulek venkovskou krajinou. Svou přítomností a projevem spoluvytvářejí kulturně historickou stopu území a tvoří charakteristický a neodmyslitelný doplněk krajiny, krajinný detail, zlidšťují kompozici venkovské krajiny. Mohly bychom je nazvat také tlumočnickými paměti krajiny, připomínkou existence dávné sakrální krajiny, jejíž tvář přežívá do dnešních dnů. V kontextu krajinného prostoru jako kulturní prvky krajinné scény spoluudávají transcendentální rozměr místa a zvyšují jeho estetickou hodnotu. Jako interpretačně využitelný pramen dokládají kulturně historický vývoj oblasti a jsou tedy také součástí její kulturně historické charakteristiky.

Původ vzniku stavět do krajiny tato znamení pochází zřejmě již z dob předkřesťanských. Drobné sakrální stavby tvoří od období pozdního středověku nedílnou součást sídel a krajiny. Největší část kapliček, zvoníček, křížů u cest a v polích, které se dosud v krajině a sídlech Zlínského kraje dochovaly, pochází z druhé poloviny 18. století a prvních dvou třetin 19. století. K nejstarším dochovaným památkám ve Zlínském kraji patří bezesporu kamenná boží muka a smírčí kříže zvané cyrilometodějské, nebo také „baby“. Jsou staré několik staletí a ty nejstarší už z krajiny dávno vymazal neúprosný proud času. O pravém původu jejich vzniku se, až na výjimky, nedochovaly žádné dokumenty. Opředeny bývají pověstmi a jsou těmi nejmystičtějšími díly člověka v krajině. Hluboká, až mrazivě prostá symbolika viny, trestu, hříchu a odpuštění je vtesána do podoby kříže. Jsou neklamným svědectvím starého právního zvyku usmiřovat vinu zasazením kříže. Smírčí kříže jsou zhotoveny z jednoho kusu kamene a jejich podoba odpovídá rozdílné řemeslné dovednosti

tvůrce. Někdy jde jen o kameny přizpůsobené několika údery sekáčem do tvaru kříže, jindy prozrazují již vysokou profesionální úroveň práce kameníka. Necelá polovina křížů je opatřena vysekaným obrazcem kříže, náradí, zbraně nebo krátkým textem a letopočtem. U těchto kamenných památek jde dnes především o jejich zachování na původním místě, kde jedině mohou působit ve smyslu svého poslání. Nejde tedy zpravidla ani tak o ochranu významnějších hodnot výtvarných, ale o vztah objektů v prostředí dané dobou jejich vzniku. Jsou to památky vybízející k pozornosti a péči nejen pro velké stáří, ale také proto, že předcházejí obrovský rozmach dřevěných, kamenných a železných křížů, které už v mnohem větších rozměrech, a v daleko náročnější úpravě, zaplavily naše města a vesnice od počátku 18. století.

Na Kroměřížsku se se smírčími kříži můžeme setkat např. v Bystřici pod Hostýnem, v Kostelanech v lese zv. Kameňák, v Kroměříži s datací 1501, v Martinicích, kde je opatřen primitivní zahloubenou kresbou meče, v Němčicích. Masivní latinský kříž se zachoval i na Uherskohradištsku v Polešovicích v trati Grejty, na Vsetínsku v Muzeu v Přírodě v Rožnově pod Radhoštěm se nachází kříž, přemístěný ze Soláně. Na Zlínsku tyto prosté kříže nalezneme např. v Horní Lhotě, Hvozdném, na Maleniskách, v Podhradí, nebo v Pozlovicích.

Výrazným krajínovotvorným prvkom jsou i dosti početná boží muka vyskytující se roztroušeně na celém území Zlínského kraje. K rozšíření uvedených památek došlo z řady důvodů, mezi nimiž se nejčastěji opakují šťastné a nešťastné události, projevy díky za odvrácení neštěstí, epidemií, za uzdravení, uctění mrtvých aj.

Z celé plejády božích muk připomeňme alespoň boží muka ve Zlechově z roku 1674, Přečkovicích z roku 1748, Sadech z roku 1687, Uherském Hradišti a Záhorovicích z 2. pol. 18. stol., Boršicích u Blatnice a Mistrčicích z konce 18. stol., Mařaticích ze 2/3 18. stol., v Lidečku z r. 1756 či ve Velkých Karlovicích z r. 1780.

Každá doba poznamenala typy a tvary drobných sakrálních staveb. Nalezneme různé typy zděných kapliček se samostatným prostorem, v kombinaci se zvoničkou, jednoduché výklenkové kapličky pouze v síle průčelní zdi, se štítem ukončeným lomeně nebo půlkulatě zachované mnohdy s výzdobou obrázky, plastikami či dalšími liturgickými předměty, které, až na pár výjimek, nejsou již vybaveny původním inventářem, byly zcizeny, někde odebrány do úschovy. Zajímavé poklony nalezneme např. v Dobroticích, Roštění, Rymicích, Vážanech, Tučapech, Mařaticích, Mistrčicích, Pašovicích, Popovicích, Sadech, Uherském Ostrohu a Záhorovicích.

Ke kapličkám volně umístěným v krajině se téměř vždycky váží různé události, nebyly v krajině umístěny náhodně. Jsou to vlastně soukromé votivní dary, tedy výraz vděčnosti a důvěry v Boha s přesahem za hranici soukromí. I pro ostatní jsou pak výzvou k modlitbě, ať již byly postaveny jako pomník modlitby v souvislosti s úmrtím milované osoby, či označují místo, kde došlo k vraždě. Každá z těchto památek má svůj život, svůj příběh, je svým způsobem jedinečná, neopakovatelná, má své místo v krajině svého vzniku, je svědkem proměňujícího se obrazu krajiny ve staletích, svědkem pohnutých událostí i lidských osudů, jakousi pomyslnou spojnicí mezi minulostí a přítomností. Vesnice, v níž nenalezneme kapli ani zvoničku, je spíše výjimkou. Vnímáme je jako neodmyslitelnou součást volné krajiny zejména proto, že jsou pro nás symbolem trvání. Podobně jako významné stromy, kopce, křížovatky, stromořadí, rybníky nebo vesnice vyjadřují

jasné sdělení: „Pamatujeme, co Ty pamatovat nemůžeš. To, že stojíme na tomto místě, je hodno úcty. Okolní krajina by bez nás nebyla úplná.“

Půvabné stavby kaplí najdeme např. v Koryčanech, pochází z roku 1712, Střílkách (pohřební kaple na barokním hřbitově), u hradu Buchlova (rovněž pohřební kaple), kaple zv.

Tetaurky na hřbitově v Bojkovicích, ve Velehradě kaple Zvěstování Páně, barokní kaple sv. Jana Nepomuckého a sv. Vendelína, v Buchlovicích kapli sv. Alžběty, v Havřicích kapli sv. Šebestiána z roku 1764, v Jalubí, Kudlovicích, Kunovicích a Břestku kaple z 1. pol. 18. století, v Krhově z pol. 18. stol.

Úředním nařízením vznikaly od poloviny 18. století zvonice, především jako signalizační protipožární zařízení, které nabyly také funkci kapliček a jejichž zvuk zvonu měl často zázračnou schopnost odhánět kroupová mračna. Od poloviny 19. století se zvonice postupně přeměňovaly v kapličky a patří neodmyslitelně k obrazu vesnice.

Roubené zvonice se zachovaly např. v Rudimově, Podhradí, Nedašově Lhotě, Doubravách, Vrběticích, Smolině, Dobrkovicích, Oznici, zděné v Halenkovicích, Haluzicích, Kladné – Žilíně, Lhotce, Louce, Ludkovicích, Bořenovicích, Brusném, Hlinsku, Karlovicích, Břestku, Kotojedech a Těšově.

Vývojovou řadu křížů zahajují jednoduché dřevěné kříže, které v omezeném počtu znal už středověk, a které se po období reformačním znovu objevily za vítězné protireformace. Pod vlivem rozvíjejícího monumentálního sochařství na rozhraní 17. a 18. stol. začíná po trvalejším materiálu pošilhávat i vesnice. Vzniká nový typ – kříž na honosném kamenném podstavci. Vlastní kříž je buď kamenný nebo železný, kombinovaný s polychromovaným plechem. Polychromovaný plech byl později vystřídán litými krucifixy, masově rozšiřovanými od pozdního empíru řadou sléváren. Od počátku 18. stol. byly osazovány na členitých soklech většinou kříže kamenné. Podstavce těchto křížů bývají téměř vždy zdobeny zajímavým figurálním dekorem i bohatými ornamenty. Na většině z nich je také nápis a dedikace, z nichž se dovídáme mnohé zajímavosti o donátorech i o důvodech, proč byly tyto památníky zřizovány. Pak už figurální kříže postupně, ale stále vehementněji dobývají své místo na okrajích a návších vesnic, udržující přibližně stejnou početnost se sochami mariánskými a svatojánskými.

Tyto drobné památky tvoří mnohdy jediné dochované sepětí krajiny s generací jejich obyvatel. Jsou pamětí místa, duchovním zastavením, tak potřebným pro člověka minulosti, a tak se nedostávajícím člověku současnému. Záchrana těchto křížů je mnohem snazší, nežli v případě velkých stavebních památek. Mnohdy stačí respektování místa, konkrétního místa konkrétní památky, protože právě tato jedinečnost představuje prvořadou hodnotu jinak velice prostých posvátných znamení v krajině. Vazba krajiny a předmětu vytváří

tak stovky nezaměnitelných kombinací, kde každá na nás mocně působí. Je to bohatství naší krajiny, zakleté v prostotě výrazu a v genu loci. Značné množství kamenných a litinových křížů na kamenných soklech převážně z druhé a třetí třetiny 19. století různých typů se dochovalo jak na návších obcí Zlínského kraje, tak i v jejich extravilánu.

Za všechny vzpomeňme například mimořádně hodnotný dřevěný kříž z r. 1837 je ve Valašském Meziříčí – Krhové, který patří k nejstarším dřevěným křížům v kraji a dřevěný kříž ve Zlámanci z roku 1847.

Charakteristickým fenoménem, který se výrazně uplatnil v obcích, městech i v krajině, jsou sochy světců. Jednoznačně mezi nimi dominuje ztvárnění nejpopulárnějšího českého světce sv. Jana Nepomuckého, jehož sochy nacházíme v nesčetných variacích a i v těch nejmenších vesničkách. Sochy tohoto světce, jako patrona vorařů, lodníků, kněží, zpovědníků, ochránce cti a dobrého jména můžeme sice nalézt kdekoli, ale často byly zřizovány v blízkosti vody, např. na mostech. Svatojánský kult vyústil v téměř inflační množství vztyčených soch tohoto světce různé umělecko – řemeslné kvality. S barokními sochami se můžeme setkat ve Zlínském kraji např. v Koryčanech, Fryštáku, Bojkovicích, Břestku, Nedakonících, Ořechově, Osvětimanech, Bánově, Sadech, Starém Městě, Uherském Brodě, Uherském Hradišti, Jalubí, Bílovicích, Březolupech, Starém Hozenkově, Tupesích, Zlechově, Stříbrnicích a ve Velehradě. Většina z nich byla zřízena po polovině 18. stol., kdy kanonizace Jana Nepomuckého podnítila zesílení úcty, a tím také v lidovém prostředí častější stavění jeho soch.

Rovněž Panna Maria má v ikonografii dominantní postavení a je stejně jako socha sv. Jana Nepomuckého umístěna v desítkách vesnic. Často spatříme různé typy zobrazení Panny Marie, skulptur osazených nejrůzněji i na sloupech (např. typ Immaculaty, Madony s Ježíškem, Piety apod.). S jejím zobrazením se můžeme setkat např. v Bojkovicích (sloup P. Marie z roku 1716), Buchlovicích, Pitíně, Uherském Brodě, ve Velehradě aj. Ve všech těchto případech jde o velmi kvalitní sochařské práce z období baroka.

Dalším nejfrekventovanějším svatým byl Florián, který plnil ochrannou funkci před požáry. Barokní sochy tohoto světce nalezneme např. v Polešovicích, Bojkovicích, Uherském Ostrohu, Kunovicích, Uherském Brodě, Dolním Němčí, Pohořelicích. O něco méně frekventovaní jsou např. sv. Cyril a Metoděj. Sochy těchto světců jsou realizovány např. v Kunovicích, Jalubí, Buchlovicích, Velehradě a Napajedlích. Sv. Josef je sochařsky ztvárněn např. Počenicích, Zdislavicích, Žeranovicích a ve Velkém Ořechově. Sv. Anna, jako patronka žen v pozeňnaném stavu, je k vidění např. v Uhřicích, Jankovicích na Kroměřížsku při polní cestě do Chomýže (od Ondřeje Zahnera z doby před r. 1742), Kunovicích. Sv. Petr a Pavel se nachází v blízkosti kostela sv. Martina v Buchlovicích a v klášterním areálu ve Velehradě. Sv. Vendelín, který měl své opodstatnění zejména v zemědělských oblastech, se nachází např. v Kyselovicích, Žeranovicích, Velehradě, Bojkovicích a Bílovicích. Sv. Jan Křtitel má své místo v Ostrožské

Lhotě, Strání, Velehradě a Velkém Ořechově. Sv. Libor, jako patron při potížích žlučnickových a ledvinových kamenů, stojí v Uh. Ostrohu. Sv. Antonín ve Střílkách, Hošťálkově, Bílovicích a Boršicích u Buchlovic. Zcela ojediněle se pak setkáme se sochami sv. Vincence, např. v Uherském Brodě a Bojkovicích, sv. Petra z Alkantary v Uh. Ostrohu, sv. Dominika v Bojkovicích a ve Velehradě, sv. Marka v Polešovicích, sv. Bernarda a Luitgardy ve Velehradě, sv. Gottharda v Brumově, Uherském Brodě a Luhačovicích a sv. Donáta ve Zlíně.

Asi od poloviny 20. století se sice drobné sakrální objekty ze známých důvodů prakticky přestaly stavět, ale zdá se, že dnešní doba mnohde přináší snahy o znovuoživení některých zaniklých památek. Péče o krajinu a její kulturně historické hodnoty je důležitým veřejným zájmem, a je třeba jí věnovat odpovídající pozornost. V posledních letech se problematika drobných sakrálních staveb dostává na pořad dne nejenom v odborných kruzích, ale zajímá se o ni i širší veřejnost. Vznikají občanská sdružení, spolky na jejich ochranu, vytváří se databáze ohrožených a opravených objektů, hledají se finanční zdroje na záchranu dalších. Účast občanů je při péči o kulturní krajinu nezbytným předpokladem úspěchu. Úloha občanů a občanských sdružení je v tomto případě nezastupitelná. Je proto třeba vysoce vyzvednout i práci řady mikroregionů zejména v oblasti péče o drobnou sakrální architekturu, ale i o řadu památek lidového stavitelství. Příkladem za všechny může být například mikroregion Morkovsko, který zpracoval v r. 2003 registraci historických památek a v letech 1997-2003 provedl opravu památek v celkové hodnotě přes 800.000,- Kč (zejména kříže, pamětní desky, kaple, ale i zámecký park v Dřínově s obeliskem). Mikroregion Buchlov pak v závěru r. 2004 např. zrevitalizoval památkově chráněný areál památky lidového stavitelství - obydlí hrnčíře čp. 118 a keramických dílen v Tupesích – znovuoživení keramické výroby a zřízení Muzea tupeské keramiky, v r. 2006 pak adaptoval historické prostory bývalých Panských mlatů v blízkosti zámku v Buchlovicích za účelem vytvoření místního muzea v podhradí. Obec Vlachovice spolu s občanským sdružením Dokopy z Vlachovic, které si dalo za cíl pomáhat a snažit se zlepšovat celkový stav přírody, kultury, tradic, udržitelného rozvoje a duchovních hodnot na Valašsku, obdržely v sídle Zlínského kraje 11. 10. 2016 titul „Lidová stavba roku Zlínského kraje“ za příkladnou obnovu památek lidové architektury. Obec Vlachovice získala vítězství díky záchraně jedné z původních usedlostí, která nyní slouží jako Muzeum lidové kultury a tradic Vlachovska. Cílem obce i sdružení bylo vytvořit živé muzeum, které by bylo především místem setkávání občanů a rozvíjení místních tradic a zvyků. Jedná se o projekt, který vyšel přímo z iniciativy občanů a je dobrou inspirací pro celý region

Rovněž bohatství lidového stavitelství nespočívá pouze v jednotlivých stavbách, nýbrž vztahuje se i na vesnické celky. Lidové stavby dodávají našemu venkovu jeho charakteristický vzhled. Obzvláště v dnešní době je nutné chránit ohrožené estetické, stavební a památkové hodnoty kulturní krajiny i vesnických sídel a pečlivě vážit veškeré zásahy, které by porušovaly jejich urbanistickou a ekologickou rovnováhu. Jsme neustále svědky, jak mizí památky

lidového stavitelství téměř před našima očima. Bohužel se objevuje i častý názor, že památek lidového stavitelství je dost, a že jejich zánik lze tolerovat spíše než u památek uměleckohistorických. A právě díla lidového stavitelství vyvážeností a přirozenými vazbami svých skladebných prvků jsou vlastně tradovaným projevem a dokladem základních kořenů kultury a umění.

V ovocnářských krajích na Moravě byly důležitými stavbami sušírny na ovoce. V každé obci jich bylo několik a hospodáři se v jejich využívání střídali. Sušírny, stojící v humnech a obklopené ovocnými stromy, náležely ke všem větším zemědělským usedlostem. Ovocnářství poskytovalo hojnou úrodu druhů neschopných dlouhodobého uskladnění. Ovoce konzervované sušením poskytovalo velmi vydatnou součást denních pokrmů a mimoto znamenalo výhodný tržní produkt. Koncem 19. století, vlivem dovozu plodů ze zahraničí, rozšířením cukrovinek a přírodními katastrofami, ustoupilo ovocnářství do pozadí. Sušírny pozvolna chátraly. Do dnešních dnů se ale zachovala ve Zlínském kraji např. stále funkční sušárna v Drslavicích na Uherskéhradištsku z 1. pol. 19. století, sušírny ve Zlámanci, Částkově, Vlachovicích – Vrbeticích (rovněž funkční), Vysokém Poli, Drnovicích, Hřívínově Újezdě, Kaňovicích, Lukovečku, Slopném, Šanově. Bohužel je ale většina zachovaných sušíren prakticky v havarijním stavu. Ale i tady se začíná tzv. blýskat na lepší časy a jsou vlastníci, kteří tyto historické sušírny opravují a následně uvádějí i do provozu. A také se podle starých vzorů budují sušírny nové. Příkladem mohou být již zmíněné Vlachovice – Vrbětice, kde existuje na sedm funkčních sušíren.

V obrazu krajiny se uplatňují také seníky, které se zachovaly se např. ve Strání, Hvozdném, Pulčíně, Lidečku, nebo v Malé Bystřici.

Mimořádné je i architektonické a estetické působení vinohradnických staveb nejen pro krajinu, ale pro sídla samotná. K souboru vinohradnických staveb patří i vzpomínaná drobná sakrální architektura rozptýlená v krajině, kapličky, křížky, zákoutí se stromy s možností posezení vinařů. Významným krajinnotvorným prvkem je také ovocné stromoví, vysazované kolem vinohradnických staveb nebo v sadu nad nimi.

Soubor vinohradnických staveb, lisoven bez sklepa představuje ucelený areál s významnými typologicky a historicky hodnotnými stavbami, jejichž stavební podstata sahá do 18. a 19. stol. a dokládá staré konstrukční techniky, které jsou ojedinělé. Dnešní vinohradnické stavby však reprezentují pouze torzo, které se dochovalo z minulosti a to ve Vesnické památkové rezervaci ve Vlčnově a ve Veletinách.

Svémi vinohrady jsou od nepaměti známy i Mařatice, především v Dolní Hoře, Střední Hoře a Staré Hoře kde jsou výraznou krajinnou komponentou sídla. Vinné sklepy, jejichž majiteli byli bohatí měšťané, se nachází v řadové zástavbě v ulici Vinohradské. Klenuté sklepy mají nad sebou vybudované lisovny, podzemní prostory se vyznačují mimořádnou rozsáhlostí kleneb, šířkou i délkou sklepa. Nejstarší stavby nalezneme mezi bývalými měšťanskými barokními a klasicistními sklepy a vinohradními domy soustředěnými především v Dolní a Dlouhé hoře (z nich např. čp. 260 s datováním 1731 a čp. 368 s datováním 1740). Vedle staveb, které můžeme označit jako slohové, jako je čp. 244, 247 či 260, má řada staveb, jako např. čp. 380, 381, 384 aj. pocházející z období klasicismu i pozdního 19. stol., blíže k tradičnímu lidovému stavitelství.

Po staletí budovaná podoba české kulturní krajiny byla od konce 19. století vystavena negativním vlivům moderního života. Skutečně tragický rozměr získalo působení na krajinné bohatství během 40 let komunistického režimu, především důsledkem překotné industrializace, intenzivního zemědělského rozvoje a lesnické velkovýroby, neuvážené urbanizace. Rovněž ideologicky motivované zásahy, neúcta k tradici a vandalismus vyplývající mimo jiné z přetrhání tradičních vlastnických vztahů a hluboké proměny demografických a sociálních struktur venkovských oblastí po 2. světové válce, se výrazně podílely na vážném narušení estetické hodnoty české krajiny a krajinného rázu.

Na druhou stranu lze po roce 1989 sledovat i postupný vývoj nového vztahu ke krajině, oživení zájmu o kulturní krajinu, její ochranu a obnovu jednotlivců, občanských sdružení, místních samospráv i některých státních orgánů. Řada těchto drobných staveb požívá statut kulturní památky, ale většina náleží k tzv. památkám místního významu. Zejména se to týká drobné sakrální architektury, kde bývají vlastníky převážně jednotlivé obce, které berou obnovu drobných stavbiček za své. K záchraně desítek, ba i stovek drobných památek přispěly po roce 2000 i dotační tituly krajů. Konkrétně Zlínský kraj přispívá pravidelně od roku 2002 z Fondu kultury Zlínského kraje na obnovu památek jak na obnovu drobné sakrální architektury, tak i památek lidového stavitelství, které se staly v souladu se zpracovanou Konceptí Zlínského kraje prioritou číslo jedna. Je třeba připomenout, že se přispívá nejenom na objekty, které požívají památkovou ochranu, ale i na zmiňované památky místního významu, což je velmi důležitá pomoc zejména pro obce, které jsou vlastníky většiny památek drobné sakrální architektury a mnohdy mají těchto objektů ve svém katastru i několik desítek. Významným dotačním titulem na záchranu památek drobné architektury se stal od roku 2008 i Program MK ČR na obnovu památek prostřednictvím ORP. Z tohoto programu je možné poskytnout příspěvek na objekty, které se nacházejí mimo plošně chráněná území.

Literatura

Frolec, V., Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku, Brno 1974.

Frolec, V., Vinohradnické stavby. Uherské Hradiště. 1966.

Kovářů, V., Památková péče. Brno, 1972.

Kryštofová, S., Kamenné kříže, sochy světců a světic, boží muka a poklony na bývalém soudním okrese Kroměříž. Opava, 1998.

Kubíček, F., Střílky a jejich památný hřbitov. Střílky, 1948.

Kurial, A., Katalog lidové architektury. Část 5. Okres Uherské Hradiště, Brno.

Pojsl, M., Stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera. Brno, 1990.

Samek, B., Umělecké památky Moravy a Slezska, sv. I A/I. Praha, 1994.

Samek, B., Umělecké památky Moravy a Slezska, sv. 2 J/N. Praha, 1999.

Vlastivěda moravská – Uherskohradištsko. Brno, 1992.

Vlastivěda Moravská – Zlínsko. Brno, 1995.

Spathová,J., Památky Zlínského kraje, Uherské Hradiště, 2005.

Spathová,J., Nemovitě kulturní památky okresu Uherské Hradiště. Brno, 2000.

Lidové stavby známé neznámé, Zlínský kraj – Uherskohradištsko. Uherské Hradiště 2008.

Lidové stavby známé neznámé, Zlínský kraj – Zlínsko. Uherské Hradiště 2009.

Lidové stavby známé neznámé, Zlínský kraj – Vsetínsko. Uherské Hradiště 2010.

Lidové stavby známé neznámé, Zlínský kraj – Kroměřížsko. Uherské Hradiště 2011.

Další prameny

Archiv Národního památkového ústavu NPÚ ÚOP v Brně

Archiv Národního památkového ústavu NPÚ ÚOP v Kroměříži

Mařatice Vinohrady. Návrh regenerace a dostavby, technická zpráva. Praha SÚRPMO, 1980.

Mařatice (Uherské Hradiště) – sídelně historický průzkum. Ing. arch. Jiří Syrový, Ing. arch. Zuzana Syrová. 1994.

DROBNÉ HISTORICKÉ STRUKTURY KRAJINY - OD ZDALEKA VIDITELNÝCH PO TĚMĚŘ SKRYTÉ

Ing. Igor Kyselka, CSc.

Metodické centrum zahradní kultury
Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Kroměříži
Generála Svobody 39, 767 01 Kroměříž

Email: kyselka.igor@npu.cz

Téměř ve všech oblastech Evropy nacházíme kromě přírodních i kulturních pozoruhodností něco, co zejména v posledních dobách nazýváme historickou stopou nebo pamětí krajiny. Různorodost a pestrost těchto krajinných detailů je dána nejen geologicky podmíněnou členitostí terénu, ale zejména rozdílnou tradicí využívání území a jeho dotváření zemědělstvím, osídlením, výrobou i náboženskými a kulturními zvyklostmi. Většina návštěvníků si povšimne v Čechách a na Moravě kamenných barokních figurálních plastik, v keltských a severských zemích menhirů a runových kamenů, ve vinařských regionech umně skládaných kamenných teras a v pasteveckých oblastech kamenných zídek či živých plotů. Tyto prvky zůstávají v krajině jako doklady historie jejího užívání a vnímání. Jak bychom k nim měli dnes přistupovat? A přináší i naše doba do krajiny něco, co vytrvá desetiletí či staletí a bude se možno nazývat historickou stopou?

11

Změny naší venkovské krajiny v letech 1945 – 1989

Podstatná změna politických a ekonomických poměrů v Československu, ale i ve většině zemí střední a jihovýchodní Evropy měla významné dopady na krajinu. Lidé na venkově většinou až do poloviny 20. století se svým polem, loukou, lesem, rybníkem či cestou prakticky v každodenním styku. Tento kousek krajiny tvořil jakousi rozšířenou část domu každého hospodáře stejně jako dvůr, chlévy i zahrada. Při práci zde také trávil většinu času. Prostor byl tedy vysoce účelně uspořádán, ale také, aniž to bylo přímým záměrem, esteticky dotvářen. Všechny krajinné detaily jako mez, remízek, úvozová cesta, stromořadí či solitérní strom na rozcestí, kříž, boží muka nebo upravená studánka nebyly jen samoučelně estetické, ale také velmi funkční prvky. Něco podobného, jen v poněkud velkorysejší formě platilo pro četné úpravy krajiny prováděné velkými feudálními vlastníky – šlechtou nebo církví. Ty vytvořily mnohé, dodnes zásadní dominanty místního rázu krajiny, jakými jsou alej, poutní kaple, lovecký zámček, pomník, upravená vyhlídka či vodní nádrž. Toto tradiční využívání krajiny a péči o ni změnily zejména poválečné přesuny obyvatel, následné vyvlastnění a kolektivizace. Odsun prakticky veškerého německého obyvatelstva nejen z pohraničí a jeho nahrazení lidmi, kteří při nejlepší vůli nemohli mít k novému prostředí žádný vztah a teprve nyní, ve třetí generaci si jej pomalu a bolestně vytvářejí. Mnohé odlehlejší obce byly dosídleny jen zlomkem původního počtu obyvatel, pokud nezánikly

KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

www.npu.cz

úplně. Kolektivizace dokončila v celé zemi tuto ztrátu identity a degradaci hospodářů na traktoristy a lesní dělníky. Snaha o účelnou socialistickou velkovýrobu spojenou s paušálně prováděnými melioracemi způsobila ztrátu mnoha polních cest, stromořadí, mezí a remízů s kříži, drobných suchých luk či mokřadů, které byly nemilosrdně začleněny do širých lánů nebo smrkových monokultur. Vývojové trendy vedoucí ke změnám v krajině se vždy jinak a zdánlivě snadněji hodnotí s odstupem času. Politické zadání té doby – potravinová soběstačnost a likvidace soukromovlastnických návyků s cílem smazání rozdílů mezi městem a venkovem se z dnešního odstupu ukázala jako mylná se známými důsledky. Je nutno přiznat, že intenzifikaci lesní a zemědělské výroby spojené se ztrátou přírodních i estetických hodnot krajiny se nevyhnuly ani západní státy. Díky kontinuitě vlastnictví a absenci ateistické ideologie se však změny neprojeví tak negativně a fatálně jako v někdejších socialistických zemích.

Vývoj v krajině od roku 1990 do současnosti

Po roce 1989 se mohlo zdát, že i ve venkovské krajině dojde k pozitivním změnám. Byl vyhlášen Program obnovy vesnice, který podpořil specifickou roli venkova a snaží se o pozitivní změnu jeho podoby i oživení jeho tradic a identity. V konkurenčních podmínkách evropského zemědělství a ztráty východních trhů však zemědělství přestalo být hlavním zaměstnavatelem na venkově. Nejisté zisky dusily očekávaný rozvoj rodinných farem. V České republice jen zhruba 10 % půdy je obhospodařováno svými vlastníky, zbytek je pronajatý transformovaným družstvům nebo novým zemědělským společnostem. Obtížné hledání práce v odlehlejších oblastech a v malých obcích vede k jejich vysídlování a následnému spontánnímu zarůstání či cílenému zalesňování okolní zemědělské krajiny. Mizí tak její typická drobná mozaika a pestrost co do velikosti, tak i do využití ploch. Z mnoha socialistických středisek živočišné výroby se stávají nevzhledné a zarostlé brownfields. V krajině se objevují nové prvky a dominanty – přenosové věže mobilních operátorů, větrné a fotovoltaické elektrárny, bioplynové stanice, golfové hřiště. Tyto převážně velkorozměrové stavby na sebe výrazně poutají pozornost a původní jemné členění struktury krajiny tak opticky ustupuje do pozadí.

Zemědělské pozemky a jejich hranice

Štěpánek (1994) uvádí, že „velikost, tvar a členění pozemků (tzv. plužina) ve vztahu k sídlu, k reliéfu a liniovým útvarům jako jsou vodní toky nebo komunikace tvoří jeden ze základních prvků krajinného rázu většiny regionů“. I když byly velkovýrobu a změnami ve využití území mnohde setřeny, v podobě záhumenků, mezí, zídek a plotů lze plužinu i dnes, zejména v podhorských oblastech, vystopovat. Důležitou součástí tohoto členění byly jeho hranice – cesty, stromy, hranečníky, ploty, ale zejména meze. Meze a remízky měly navíc na svazích významnou funkci protierozní, komunikační (často podél nich vedly cesty), orientační i estetickou. Dlouhé svahy rozčleněné pravidelnou soustavou mezí s rozptýlenými stromy, keři a balvany vytvářely v krajině důležité, často již vymizelé lidské měřítko a krajinný detail. Dochované či nově budované meze se v zemědělské krajině stávají významným útočištěm typické a místy již vzácné drobné polní květeny i fauny. V závislosti

na geomorfologii území mají tyto prvky často výrazně lokálně odlišný charakter. Například ve Svratecké hornatině i jinde se vyskytují tzv. kamenice nebo terasy budované z kamenů vnesených z polí. V Orlických horách nalezneme důkladně budované meze s příkopy s doprovodem mohutných jasanů, lip a javorů působící jako velkoryse komponovaná alejová krajina v okolí panských sídel. Mimořádně cennou historickou strukturou jsou katastrální, pastevní, revírní či zemské hranečníky, rozcestníky, trojmezníky apod. Několik historických zemských hranečníků při silnicích je zapsáno jako památky. Patří k neustále poškozovaným a tedy stále vzácnějším historickým dokladům zasluhujícím ochranu. Hranečníky zemské historické hranice moravsko-české a moravsko-slezské se stále ztrácejí a je velkou zásluhou některých nadšenců, kteří je na vlastní náklady tu a tam obnovují.

Typická mez - kamenice (Sejřek, Svratecká hornatina)

Historické cesty a s nimi související prvky

Z historických map lze snadno vyčíst, o kolik hustší byla cestní síť před zemědělskou kolektivizací a jak snadno prostupné a cestními stromořadími členěné bylo území, kde je dnes jediný lán. Štěpánek (1994) k tomu poznamenává, že „tam, kde nová silnice opustila trasu původní historické cesty, se vzácně dochovaly staré komunikace včetně zbytků jejich dláždění, někdy i patníků. Jsou-li vyjety na skalní podloží, bývají v něm často zřetelné rýhy vyjeté okovanými koly. Typické zařízené staré úvozové cesty jsou dnes již málokdy používány, proto jsou často zarostlé nebo byly zahrnuty. Významnější cesty byly dříve štetovány, tj. vyloženy kameny z polí, případně opatřeny zídkami či patníky.“ Důležitější cesty bývaly doprovázeny ovocnými, lipovými, jasanovými i jinými alejemi. Marie Terezie dokonce

Kamenný mostek (Jívová - Nízky Jeseník)

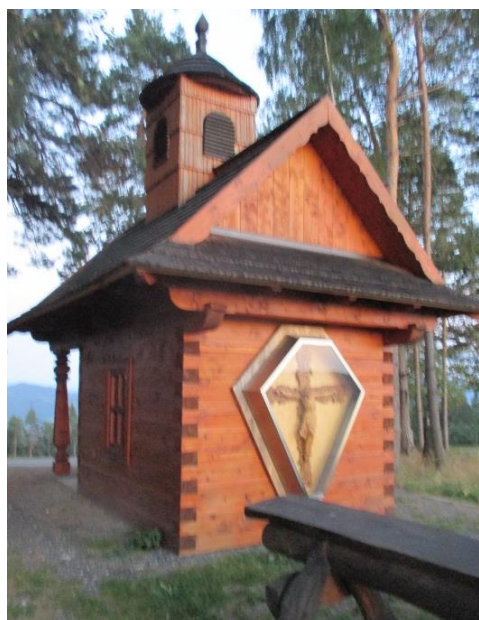
přikázala výsadbu alejí podél státních komunikací zákonem. Přitom Kocourková (1994) k tomu připomíná, že „bylo doporučeno i lesní cesty lemovat jiným druhem, než převládá v okolním porostu“. Důležitá byla i výsadba solitér na rozcestích, často v kombinaci se sochou, křížkem nebo alespoň svatým obrázkem. Pozornost zasluhují rovněž cestní mostky a lávky, zejména kamenné, obloukové, místy dokonce kryté.

Malé sakrální stavby

Venkovský člověk minulých staletí jako projev vděčnosti Bohu za dosavadní život a vyprošení si požehnání pro léta příští věnoval nemalé prostředky pro zviditelnění tohoto svého vztahu. Dokládají to obrázky na stromech, kříže, památné kameny, sloupy, boží muka, zvonice a kapličky po vesnicích, na jejich okrajích, při cestách i křižovatkách, dnes už často bývalých, patří neodmyslitelně k naší krajině. Štěpánek (1994) k tomu píše: „Za nejstarší boží muka lze považovat tzv. sloupová boží muka (jako symbolika Krista bičovaného u sloupu) z období pozdní gotiky a renesance sestávající ze čtvercového soklu, štíhlého dřívku a lucerny s malým křížkem nahoře. Lucerna bývá zpravidla prázdná, někdy vyplněná a malovaná nebo zdobená reliéfem.“ Tato boží muka jsou hojně rozšířená např. na jihozápadní Moravě. K nejčastějším typům božích muk patří boží muka hranolovitého tvaru ovlivněná barokem nebo empírem, obvykle opatřená prejzovou stříškou s křížkem. Další typ, nazývaný na Moravě někdy poklona, tvoří přechod ke kapličce. Má průčelí jako portál s mřížkou a výklenkem pro obrázek či sochu. Od počátku 18. století se začaly stavět i

Empírem ovlivněná hranolová boží muka u Veverské Bitýšky (severozápadně od Brna)

kapličky většinou barokního tvaru, zpravidla lemované dvěma či čtyřmi stromy. Kapličky a poutní chrámy stavěné obvykle na místech výjimečných zjevení nebo zázračných uzdravení se často nacházejí na dominantních kopcích a návrších, kde tvoří zakončení křížových cest, budovaných od doby baroka k upevnění mariánské úcty. Štěpánek uvádí: „V horských krajích s rozptýleným osídlením lze nalézt dřevěné zvonice. Zpravidla se jedná o jednoduché hranolovité stavby, kdy buď je zvon uzavřen v rámci věžičky, nebo (častěji) je ze spodní části stavby vysunut kmen s vrcholovou vidlicí, v níž je zvon umístěn a kryt šindelovou stříškou.“ Co do počtu nad božími mukami zřejmě převládají kříže. Ty byly zpočátku vysoké dřevěné, řidčeji kamenné, s plechovou malovanou postavou Krista. V jiných krajích se od poloviny

I dnes vznikají v tradičně religiózních krajích drobné sakrální stavby v krajině (kaple Sv. Huberta nad Francovou Lhotou - Valašsko)

19. století začaly stavět různé kříže litinové. Bývá na nich vyryto jméno a bydliště donátora, citát z Písma či jiný lidový zbožný verš, případně jméno zemřelého, na něhož má být vzpomenu. Litinové kříže byly pak vystřídány kříži kamennými, mramorovými, které nebyť komunistického přerušení, stavěly by se asi dodnes, jak to dokládají četné současné příklady tohoto typu z Bavorska či Rakouska. Sloupy se sochami světců nacházíme nejčastěji v intravilánu obcí na náměstích či u kostelů a kaplí, v některých krajích i ve volné krajině. Nejčastěji se setkáváme se sv. Janem Nepomuckým u mostů, ale lze nalézt i mariánské, trojiční i další plastiky zejména na rozcestích a jiných důležitých místech. Stržení mariánského sloupu na Staroměstském náměstí v roce 1918 jen pár dní po vyhlášení samostatnosti Československa odstartovalo první vlnu ničení údajných symbolů Rakousko-Uherska a doby temna. V souvislosti se socializací vesnice, scelováním pozemků a stavbou dopravní a technické infrastruktury padlo za oběť mnoho malých i větších sakrálních staveb. Umístění křížů a soch světců má své opodstatnění a určuje kompoziční vazby v prostoru. Neměly by tedy dle Kocourkové (1994) být bezdůvodně přemísťovány. Je-li to opravdu nezbytně nutné, např. z důvodu výstavby komunikace, doporučuje se instalovat plastiku na vhodném a viditelném místě v blízkém sousedství původní lokalizace.

Rozhledny, vyhlídky a posedy

Pořádnou věž, resp. hlásku musel mít každý středověký hrad, který byl zpravidla stavěn na takovém místě, odkud byl nejlepší výhled na blížící se armádu nebo kupeckou karavanu. V komponovaných krajinách 19. století se tyto stavby objevují jako územní dominanty, ale současně aby umocnily zážitek z krajiny o další dimenzi. Jako příklad můžeme uvést lednický Minaret, valtickou Rajsnu nebo několik úchvatných vyhlídek kolem Vranova nad Dyjí. Ale opravdové rozhledny primárně určené pohledu do širého kraje začaly být budovány až s počátky organizované turistiky. Během 19. a počátku 20. století vyrostlo takové množství krásných rozhleden nebo jen můstků a zábradlí na příhodných místech umožňujících daleký rozhled, že v českých zemích bylo dosaženo jedné z nejhustších sítí tohoto druhu v Evropě. Špidlík (1991) uvádí, že velcí lidé ducha (mniši, poustevníci, mystikové) rádi vystupovali na hory nejen pro různá zjevení a že tam byli „Bohu blíže“, ale protože na horách viděli svět ve skutečném uspořádání a z potřebného nadhledu. Vyhlídkovým bodem se může stát každé místo, z něhož se otvírá často zcela netušená krajinná scenérie. Díky knize Letem českým světem 1898 – 1998 (Kolektiv, 1999), srovnání týchž fotografických záběrů významných míst naší země po sta letech) je bohužel patrná tendence spíše opačná – většina vyhlídek a průhledů je beznadějně zarostlá, řada rozhleden byla zrušena a zbourána. Snad jedině mysliveckých posedů, díky oblíbené mužské zálibě, celkově přibýlo. Některé posedy solidně postavené, opatřené okénky a pohodlným sezením opravdu pozitivně dotvářejí krajinnou scenérii, jiné jsou však jen necitlivým ořezáním a natlučením hřebíků a ráhen do zdravého stromu. Množství často navštěvovaných posedů v revíru navíc činí večerní romantickou procházku po okraji lesa značně nejistou až životu nebezpečnou. Jedním z pozitivních trendů popřevratového vývoje je snaha o pozvednutí místního cestovního ruchu. Vznikají nejen cyklostezky, naučné stezky, informační tabule, místní expozice, ale i vyhlídky a rozhledny. Sympatický je i nápad podmínění povolení

výstavby dalšího kusu ze stále houstnoucí sítě unifikovaných věží mobilních operátorů se spojením funkce rozhledny.

Pomníky a drobné památníky

Zřejmě nejstaršími památkami tohoto typu jsou tzv. kamenné baby a smírčí kříže. Ač jsou někdy spojovány již s cyrilometodějskou misí, většina jich pochází z pozdního středověku a raného novověku jako doklad o spáchaném zločinu či neštěstí. Jde většinou o zakulacené kříže či reliéfně znázorněné kříže na plochých kamenech. Někdy bývá doplněn ještě vražedný nástroj (nůž, sekera). K nejstarším pomníkům v pravém slova smyslu zřejmě patří památníky na významných bojištích, vystavěné v 18., 19. nebo až ve 20. století. Samostatnou kapitolou jsou pak pomníčky padlým z první světové války, stojící na návsi prakticky každé obce. Jejich součástí nebo v jejich blízkosti jsou i památníky obětem z druhé světové války, obvykle s menším počtem jmen. Tragédie a smrt jsou vůbec nejčastějším a velmi vděčným tématem památníků a pomníčků mimo sídla. Ať už to jsou pomníky válečné nebo pomníčky tragédií na silnicích, vodách a skalách. Přestože jejich umělecká úroveň je velmi různá, i ony tvoří paměť krajiny a vypovídají něco o době a okolnostech, kdy vznikly. Méně četné, o to však zajímavější, jsou pomníky jiných událostí, např. loučení evangelíků s vlastí (Růžový palouček) nebo pobytu a působení různých významných osobností (např. císař Josef II. u Bílé Vody ve Slezsku či u Rousínova, Jiří Wolker jako skaut u Lipnice nad Sázavou, S. K. Neumann, Rudolf Těsnohlídek a Josef Ressel u Bílovic nad Svitavou nebo Jára Cimrman u Synalova). Unikátním dílem v tomto směru je Lesnický Slavín – soubor studánek, pomníčků, vyhlídek, laviček a palouků s exotickými dřevinami – věnovaný především osobnostem českého lesnictví, budovaný zejména ve 20. a 30. letech 20. století v rozsáhlém celku příměstských lesů Školního lesního podniku Masarykův les Křtiny Mendelovy univerzity v Brně. Specialitou jsou pak i poměrně novodobé stavby, jako jsou památník na počest budování meliorací z roku 1965 u Škrdlovic, památník pozemkové reformě za první republiky nebo památník komplexním pozemkovým úpravám z 90. let 20. století na katastru Hlízova u Kutné Hory (Lipský, Šantrůčková, Weber a kol., 2011).

Drobné romantické stavby komponovaných krajín v okolí šlechtických sídel

Počínaje renesancí se nejčastěji v zámeckých parcích, ale později i v širším okolí šlechtických sídel objevují nejrůznější, nejčastěji drobné, někdy však i svými rozměry i architekturou docela úctyhodné stavby, jejichž účelem bylo zejména zatraktivnění panských vycházek, případně loveckých vyjížděk. Právě lovecké tématice a mytologii je řada chrámů a pavilonů věnována. Vzpomeňme např. jen Lovecký zámeček, Kapli Sv. Huberta a Dianin chrám – Rendez-vous v Lednicko-valtickém areálu. Jako součásti krajinných kompozic byly mnohdy zakomponovány a architektonicky příslušně upraveny historické myslivny. Přestože tyto komponované areály nejsou tak hojné jako např. boží muka a poutní místa s křížovými cestami, o to pestřejší je slohové spektrum v nich dochovaných staveb. Nalezneme zde romantické grotty, umělé středověké zříceniny, gotické kaple, chrámky, vítězné oblouky a obelisky, antické chrámky a gloriety i romanticky pojaté hospodářské dvory (Nový Dvůr u Lednice). Stavební i další stopy velkoryse komponovaných krajín jsou bohužel často dnes již

téměř nečitelné a jen dobové mapy a grafiky dávají tušit, kudy vedly aleje, hráze, kanály, schodiště či průhledy. Vzhledem k anglikanizaci větší části našich parků se mimo nejexponovanější okolí šlechtických sídel pravidelné úpravy včetně stavebních prvků nezachovaly, zato najdeme četnější hodnotné příklady romantických krajinných úprav. K nejrozsáhlejším a nejznámějším patří jihočeský Červený Dvůr, Hlubocko, středočeské Veltrusy, severočeský Krásný Dvůr, středomoravské lichtenštejnské Nové Zámky u Litovle, jihomoravské Vranovsko-Bítovsko a pochopitelně nepřekonatelný Lednicko-valtický areál, světové kulturní a přírodní dědictví UNESCO od roku 1996. Přes postupnou devastaci některých těchto areálů, díky své poloze v hraničním pásmu (Vranovsko, Valticko), je většina těchto objektů dnes chráněna a mimo hlavní nebezpečí. Ohrožení někdy přichází spíše z titulu nevhodného komerčního využití objektu (Hraniční zámeček). I zde platí odvěké památkářské dilema, zda horší pro památku je totální zpustnutí a devastace nebo její nákladná a nevratná stavební přeměna pro komerční využití. Řešení bývá někde uprostřed, což je obvykle to nejtěžší.

Zastavení kvalitní barokní křížové cesty (Růžová - Nížký Jeseník)

Archeologické památky

Tyto památky jsou často velmi nenápadné a nejsou-li v terénu označeny, často si jich vůbec nevšimneme. V širším pojetí se zdaleka netýkají jen dob prehistorických, ale lze mezi ně zahrnout i všechna keltská, germánská i slovanská hradiště i středověké stavby znatelné jen v půdoryse jako zaniklé tvrze, obce (západomoravský Pfaffenschlag) a mnohé jiné. V nedávné minulosti vzvednutá vlna keltomanie zaměřila pozornost také na toto ještě nepříliš prozkoumané období našich dějin, přestože doložených hradišť a dalších sídel není zdaleka tolik jako v částech západní Evropy s delším a intenzivnějším keltským osídlením a prokázání opravdových menhirů, dolmenů a kultovních míst vůbec náleží spíše do oboru geomantie. Největší hrozbou archeologických památek je černá archeologie, díky níž bylo navěky ztraceno mnoho cenného a díky čemuž je někdy lépe mnohá přehlédnutelná místa ani příliš v terénu neoznačovat. K ochraně pravděpodobných kultovních kamenů může sloužit snad jen pověst, že hrozné věci začnou se dít tomu, kdo se pokusí jej z původního místa odtáhnout.

Archeologické památky, ač mnohdy skryté a bez příslušných informací někdy i v terénu přehlédnutelné mají svůj význam už jen proto, že jsou často opředeny mnohými lidovými pověstmi a na plné objevení svého významu teprve čekají. Jejich energetický potenciál i celkový genius loci je však mnohdy značný.

Studny a studánky

Na první pohled ne tak viditelným, turisticky však zcela zásadním krajinným detailem jsou studánky, prameny či napajedla. Nacházíme je prakticky po celé republice, častěji ovšem v lesích a v podhorských oblastech. „Nejčastější jsou jednoduché úpravy z plochých kamenů či pár prken s výtokem, nebo jen s možností nabrání. V krajích s kopaničářským osídlením lze ještě občas setkat s vnitřně vyzděnými nebo vybetonovanými studnami (Štěpánek, 1994).“ Z našich nížin již prakticky zmizely vahadlové studny typické pro Velkou uherskou nížinu. Při turistických značkách se dnes většinou setkáváme s prameny vyzděnými, případně i vyzdobenými obrázkem či nápisem. Již zmíněný soubor lesních objektů – Lesnický Slavín, jakož i celé okolí Brna, se vůbec může pochlubit velkým množstvím podchycených a pomníčky okrášlených pramenů, daným jednak příznivými hydrologickými poměry a jednak tradiční péčí ochránářských i místních vlastivědných sdružení.

Kaplička se studánkou
(Křemešník - Pelhřimovsko)

Stavby a struktury obecních humen

Humno označuje původně otevřené místo s udusanou hlínou, kde se mlátilo obilí. Na Moravě a jižním a západním Slovensku se tak nazýval mlat ve stodole, někde zahrnoval celou stodolu. V dnešním chápání jde nejčastěji o prostranství za stodolou, resp. za zahradou (častěji se užívá množné číslo humna), které tak vymezuje širší prostor přechodu venkovské zástavby do krajiny. Stavby a struktury, které se zde nacházejí, představují pestrou a někdy velmi zajímavou směs. Jde o méně nápadné artefakty, ale díky nové výstavbě a zániku starých forem drobného hospodaření stále vzácnější. Vedle zpevněných výjezdů z humen do polí se jedná zejména o různé ploty. Nejstarší z nich bývají vypletené, dále z vodorovných trámů mezi sloupky, šindelové a nejčastější tyčkové (drátěné nejsou historické). Zajímavé a dnes vzácné jsou i kamenná či dřevěná ohrazení pastvin. V prostoru humen se setkáváme i s různými hospodářskými stavbami jako stodoly, kůlny, seníky, špýchary, sklípky či ovocné sušárny. Charakter rázovité lidové architektury mají však dnes jen vzácně, záleží na oblasti. Opravdu živé jsou dnes jen vinné sklípky, které vytvářejí u některých obcí celé rozsáhlé kolonie a uličky a mnohé svůj historický

Větrný mlýn holandského typu (Jiřetín
pod Jedlovou - Šluknovsko)

ráz již zcela ztratily. Většina těchto staveb však dosluhuje a jejich dokumentace je proto důležitá. Pokud se podaří je zachránit, bývají často přeneseny do skanzenů lidové architektury.

Historické technické struktury krajiny

Kdysi zcela cizorodé prvky v průběhu své existence již téměř dokonale splynuly s krajinou. Týká se to hlavně mlýnů. Větrné mlýny holandského i německého typu svého času docela výrazně ovlivňovaly ráz našich rovinných krajín. K mnohem častějším vodním mlýnům patřily náhony, vodní skluzy, stavidla na hlavním toku a často s mlýnem související malé pily, hamry apod. K těmto technickým stavbám lze přiřadit i malé obecní vápenky, násypy lesních a řepařských železnic, pás pohraničního opevnění z třicátých let, objekty Hitlerovy dálnice Wien – Breslau nebo Brno – Zlín, či dnes již velmi vzácné různé konstrukce státní triangulace.

Krajinné technické prvky současné i nedávno minulé

Že se využití a vzhled krajiny neustále mění, je vidět právě na nových stavbách, nejčastěji pro potřeby zemědělství a technické infrastruktury. K těmto zpravidla nevábým konstrukcím patří meliorační šachty, betonová polní hnojiště, vítkovické senážní věže, ocelokolny, napaječky a železné ohrady pastevních areálů, ale také dodnes funkční vodojemy,

Historická vápenka u Šošůvky -
Moravský kras

regulační stanice plynovodů, vedení vysokého napětí, vysílací věže mobilních operátorů a v poslední době stále častější vrtule větrných a zrcadlové plochy fotovoltaických elektráren, jakož i válce bioplynových stanic. Zatím jsou vnímány spíše jako narušení krajinného rázu mj. také proto, že jejich podoba příliš nerespektuje fakt, zda jsou v Pomoraví, na Vysočině nebo v Jeseníkách. Setkáme-li se však ještě dnes se stále vzácnějšími dřevěnými sloupy elektrického vedení, či kamennými silničními patníky, může naše vnímání již nabýt sentimentality nad pomíjivostí i těchto prvků. Opakuji zde teorii vyslovenou v této souvislosti Janem Lacinou, že totiž i v krajině se nám začíná něco líbit, až když to začne mizet. Budou se tedy tyto stavby našim vnukům za 100 let zdát stejně idylické a hodné ochrany jako se dnešní stoleté stavby zdají nám?

Závěr

Díky soliterním stromům, křížům, božím mukám, studánkám, alejím, mezím atd. vnímáme krajinu, která tak není jen neuchopitelným prostorem, ale i místem k zastavení. Krajina, kde je odkud a kam se porozhlédnout a potěšit, je pochopitelně atraktivní pro rekreaci a pro turistiku, ale nejen pro ni. I místní obyvatelé potřebují občas vyrazit za humna

a projít se příjemnou krajinou. Například v rakouské oblasti Weinviertel, hned za jihomoravskými hranicemi si lze všimnout, že turistické značky nepropojují jen dálkové cíle jako u nás, ale tvoří také větší či menší okruhy charakteru naučných stezek kolem obcí spojující místní kaple, studánky, vyhlídky či sklepní uličky. K tomu četné kulturní a folklorní slavnosti spojené s ochutnávkou místních plodů, specialit a hlavně vína. Výsledkem je, že i tento turisticky zdánlivě nepřítažlivý kraj má dnes velmi slušný příjem z turistického ruchu. Nutno říci, že místní naučné stezky či vycházkové okruhy vznikají již i stále častěji v našich obcích. Nejdůležitější v tomto ohledu je však jedno. Ochota a nadšení skupiny místních obyvatel, kterým není lhostejné, kde a jak žijí a chtějí, aby se v jejich kraji líbilo i jiným. Bez složitého dumání nad získáním těch nejvýhodnějších dotací, avšak po poradě s příslušnými odborníky vysadí na mez a podél cesty řadu stromů a keřů, vyčistí a zprovozní místní studánku, postaví u ní lavičku či přístřešek, vysekají od náletových dřevin starou úvozovou cestu a narovnajjí, očistí a případně natrou křížek za vesnicí. Ostatně tam, kde jen nečekají a něco se už děje, si státní i nevládní prostředky snadněji hledají cestu. Jde o typický doklad toho jak na globální otázky dávat lokální odpovědi. Zde je nutno poznamenat jednu významnou aktuální pozitivní skutečnost. Na základě novely zákona č. 291/2009 Sb., kterým se mění zákon č. 252/1997 Sb. o zemědělství, ve znění pozdějších předpisů mohou zemědělci získat podporu na zachování a zakládání krajinných prvků, které hrají v krajině významnou stabilizační roli. Jde o meze, terasy, travnaté údolnice, skupiny dřevin, stromořadí a solitérní dřeviny. K 19. dubnu 2012 bylo v České republice evidováno 42 491 krajinných prvků o celkové výměře 2 170 ha. Věřme, že touto právní úpravou se zastaví jejich dosavadní stálý úbytek. Krajiny bez těchto místně typických krajinných prvků působí podobně jako masově stavěná sídliště, která se od sebe v mnoha městech vůbec neliší. Jejich obyvatelé jsou pak jako lidé bez domova. Každý, kdo se na hledání ztracené či pozapomenuté tváře jednotlivých částí naší krajiny aktivně podílí, činí hodně pro to, aby tomu tak nebylo.

Článek představuje upravenou verzi příspěvku publikovaného ve sborníku z konference Venkovská krajina 2006 a z časopisu Živoné prostredie, 2014, 48, 1, s 9-14.

Literatura

Kocourková, J.: Vesnice: Přírodní prostředí vesnice. Brno: Ústav územního rozvoje, 1994, 126 s.

Kolektiv: Letem českým světem 1898 –1998, Studio JB, 1999, Praha, 854 s.

Lipský, Z., Šantrůčková, M., Weber, M. a kol.: Vývoj krajiny Novodvorská a Žehušicka ve středních Čechách. Praha: Karolinum, 2011, 202 s.

Špidlík, T.: K vyšším věcem jsem se narodil, Alverna, Praha, 1991, 446 s.

Štěpánek, V.: Poznávací znamení krajiny. In: Obnova venkovské krajiny, zvláštní číslo časopisu Veronica, Brno, 1994, 6 s.

KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

PRVKY DROBNEJ ARCHITEKTÚRY V HISTORICKÝCH ŠTRUKTÚRACH POĽNOHOSPODÁRSKEJ KRAJINY NA SLOVENSKU

Jana Špulerová

Ústav krajinnej ekológie SAV

E-mail: jana.spulerova@savba.sk

Mozaiky tradične obhospodarovanej poľnohospodárskej krajiny, v dôsledku zmien využívania krajiny a intenzifikácie poľnohospodárstva v 20. storočí, ostali zachované iba ako malé fragmenty a nazývame ich historické štruktúry poľnohospodárskej. Historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny boli aj predmetom celoslovenského mapovania, ktoré sme realizovali v rokoch 2010-2011 a dodnes je získaná databáza aktualizovaná. V rámci mapovania sme venovali pozornosť aj prvkom drobnej architektúry, ktoré zvyšujú jej kultúrnu a historickú hodnotu. V rámci terénneho mapovania sme zaznamenávali prítomnosť významných sakrálnych a technických prvkov drobnej architektúry ako sú: 1. božie muky, kríže, sochy, 2. pivnice vínne, 3. pivnice na iné poľnohospodárske produkty, 4. senníky, 5. studničky, 6. prístrešky, 7. váhové studne, 8. Iné.

Jedná se pouze o abstrakt příspěvku.

21

KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

www.npu.cz

STOPY KOMPOVANEJ KRAJINY

Ing. Anna Dobrucká, PhD.

Združenie pre urbanizmus a územné plánovanie na Slovensku

E-mail: adobrucka@gmail.com, Tel.: 00421905505665

Úvod

Nedávno som sledovala zábavný program, kde jedna z otázok bola: "čo je dedovizeň". Bola som nemilo prekvapená, keď zabávači (síce mladí, ale už dospelí ľudia) nevedeli odpovedať. Položila som si otázku: Prečo? Nepoznajú hodnoty "svojej" krajiny? Nemajú k nej vzťah? Aký je vlastne dnešný človek? Otázok som mala viac ako odpovedí.

Florentská charta označením „historická záhrada“ definuje na jednej strane malé, komponované záhrady a na strane druhej rozsiahle krajinárske parky, čiže zámerne komponované štruktúry, ktoré sa dajú viac-menej vymedziť nejakou imaginárnou hranicou. Tieto záhrady a parky sú vo veľkej miere i chránené. Ale v krajine existujú i historické krajinné štruktúry, ktoré sú takmer nečitateľné a predsa komponované. Tieto rozsiahle útvary zatiaľ nie sú príliš prezentované a z krajiny miznú. Nie sú zachytené v žiadnych zoznamoch, ani v mapách, a často už nie sú ani v pamäti ľudí. Ale ešte stále pri dôsledných analýzach sú čitateľné aspoň ich stopy, čo dáva možnosť ich obnovy. Sú súčasťou našej dedovizne.

22

Čo sa dialo s dedovizňou v minulosti: na formovanie krajiny má zásadný vplyv spôsob života obyvateľov krajiny. Slovenská dedina svoje charakteristické prvky získala už v období feudalizmu a tie pretrvávali neuveriteľne dlho, až do polovice 20.storočia. V systéme tradičného hospodárenia bola krajina súčasťou každodenného života vidiečanov, pôda bola základom ich hodnotového rebríčka. Vlastníctvo pôdy bolo zárukou prežitia, slobody, produkcie, zisku, sebavedomia, sebarealizácie i zachovania zdroja pre nasledujúce generácie. Agrárna kultúra sa prejavila i vo vtedajšej "urbanizácii" - zakladaním rodinných usadlostí (lazy, kopanice, osady), neskôr vznikom pasienkových či urbárskych spoločenskí a sídlami. Slovenský vidiek sa vyznačoval často chudobou, ale i vynaliezavosťou a zručnosťou hospodárov, uplatňovaním tzv. "zdravého sedliackeho rozumu" a človek sa so svojou krajinou a obcou identifikoval. Človek žil v súlade s krajinou, poznal jej zákutia, vnímal jej zvuky, vône, farby, ale najmä sa k nej správal ako hospodár - citlivo a udržateľne. Pripomeňme si v skratke vývoj slovenského vidieka, ktorý prebiehal v určitých vlnách:

Prvá vlna diskontinuálneho vývoja vidieka prišla po rozpade monarchie. Na odstránenie chudoby prijala vláda prvej ČSR Pozemkovú reformu, ktorá umožnila niektorým obciam výhodnú kúpu lesov a ich následným výrubom rozšírenie plôch pasienkov. Mnohé obce výrazne zmenšili podiel lesov v snahe získať pôdu, čím sa narušila krajinná štruktúra a už sa nikdy neobnovila. Chudoba zároveň spôsobila masívny odchod ľudí do

KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

www.npu.cz

zahraničia a na Dolnú zem. Odchádzali najmä mladí ľudia. S návratom odídencov prišli na Slovensko nové idey, vzory, postupy, informácie a to prinieslo narušenie tradícií a spôsobilo medzigeneračné napätie. Následná urbanizácia a spriemyselňovanie priniesli nový spôsob života, dvojité zamestnanie (vo fabrike a doma na pôde) i ochladenie vzťahov v komunite a zmenu hodnôt.

Druhá vlna diskontinuálneho vývoja vidieka prišla v roku 1948 - znárodňovanie s cieľom odstránenia chudoby a dosiahnutia sociálnej rovnosti. To prinieslo výrazný odklon od tradičnej agrárnej kultúry a nástup nového ...izmu. Malovýroba, ktorá dovtedy formovala krajinnú štruktúru, začala ustupovať intenzifikácii poľnohospodárskej výroby. Dôsledkom bol rozpad tradičnej agrárnej kultúry a nový nárast medzigeneračného napätia. Pôda stratila na cene, krajina degradovala a zarastala, narušili sa dovtedy funkčné komunity, stratu záujmu o pôdu apod. Práca v krajine a hospodárenie na vlastnej pôde sa začalo považovať za prejav zaostalosti. Ale vidiecky človek (hlavne mladý) nechcel mať nálepku zaostalosti. Premeny sa preto vítali s nadšením, uplatnil sa najmä slogan „priblížiť dedinu mestu“, čo povzbudilo budovateľské nadšenie vidiečanov. Nik si nepripúšťal hrozbu zániku vidieckej kultúry. Mesto bolo vzorom nového života. Nové domy sa stavali bez hospodárskych objektov, krajina sa prispôsobila výrobe, polia sa sceľovali, neúžitky sa rekultivovali, remízky sa odstraňovali, toky sa regulovali, mokrade sa vysušali, cesty sa spevňovali, parky sa kľúčovali pre nové stavebné pozemky a komponovaná historická krajina dostala prvý výrazný úder od vlastného, premenám prístupného hospodára. Nik si nevšimol, že premeny priniesli viac anonymity, uniformity, ignorovanie tradičných väzieb a vlastníckych vzťahov, vnášanie mestských prvkov na vidiek a žiaľ i odklon od tradičných (i morálnych) hodnôt. Vidiečan prestal "hrdlačiť", na poli už nepracoval, krajinu prenechal "užívateľom" v mene pohodlného, mestského života. V roku 1980 podiel obyvateľov žijúcich v mestách prekročil hranicu 50%. Zmena krajiny bola brutálna, avšak z hľadiska jedného ľudského života dostatočne pomalá na to, aby ju ľudia odmietli a aby si ľudia uvedomili negatívny vplyv zmien.

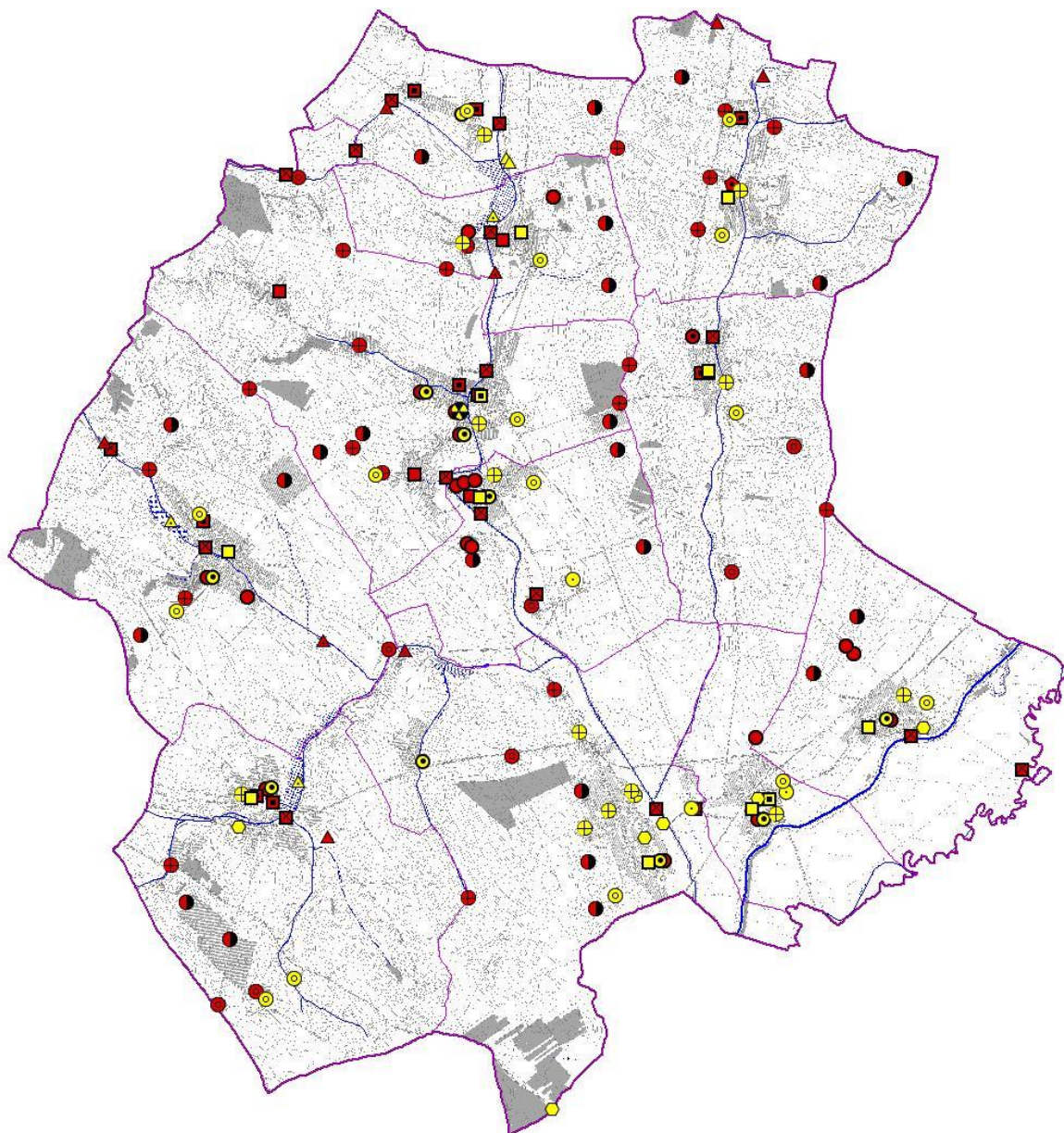
Tretia vlna prichádza po roku 1989, prináša nové výzvy na rozvoja krajiny, nové infestície, obce však nie sú na zmeny pripravené. Plánovaný návrat k individuálnemu hospodáreniu sa vo väčšej miere nekonal, donedávna dôsledne chránená pôda sa stala predmetom obchodu a záujmu "cudzích" investorov a developerov. Obce bez stratégií rozvoja, bez územných plánov, bez kompetencií ale v snahe získať finančné prostriedky, nových obyvateľov a nové projekty, predávajú investorom pôdu, kaštiele, parky, (často bez záruk)... a investori ústupčivosť obcí radi využívajú a navyše obciam kladú podmienky. Dôsledkom je svojvôľa investorov, developerov, nerešpektovanie vidieckych hodnôt, preberanie cudzích vzorov, drancovanie pôdy, zastavovanie nív priemyselnými zónami, vznik brownfieldov, "pomešťovanie", architektúra bez mierky, neregulovaná suburbanizácia, a to všetko v záujme "ekonomických ziskov". Otázka "čo robili odborníci" nie je namieste, pretože ich námietky nikto nepočúval. Na Slovensku ku chaosu prispelo zrušenie Urbionu a Útvarov územného rozvoja a architektúry (aký cieľ malo toto rozhodnutie?), ktoré boli zárukou kontinuity v plánovaní. Pri takto podporenej divokej urbanizácii a koristníckom

hospodárení historické krajinné štruktúry a iné hodnoty krajiny a vidieka nemali šancu sa udržať. Hospodár bol zneistený a umlčaný. Navyše sa vidiečan sťahuje do mesta, opúšťa krajinu a politické špičky s hrdosťou oznamujú vyššie % bývajúcich v mestách. V súčasnosti žije na vidieku už len 47% obyvateľov a trend sťahovať pracovnú silu z vidieka do miest pokračuje príchodom ďalších veľkých investorov. Tak sa darí človeka odstaviť od pôdy a krajiny, od jeho tradičného zdroja a zotročiť ho. Časom sa síce vidiekom odchovaný mešťan (z hmotných dôvodov alebo z nostalgie) vracia na vidiek, ale už ako cudzinec, ktorý uplatňuje iné hodnoty i iný životný štýl. Súčasný vidiek sa dá charakterizovať stratou vidieckej kultúry, stratou individuálnej i kolektívnej pamäti, odtrhnutím sa od krajiny i neschopnosťou nového vidiečana-mešťana krajinu spravovať. Spolieha sa už ani nie na vlastníkov, ale užívateľov pôdy, vlastníci už o pôdu nemajú záujem. Ich potreby im zabezpečuje mesto. Aká to zmena!!

Rekreačný potenciál Mikroregiónu Radošinka

Cieľom krajinársko-urbanistickej štúdie bolo zhodnotenie rekreačného využitia územia mikroregiónu Radošinka a navrhnutie rozvoja rekreácie s dôrazom na nevyužitý potenciál, najmä vodné prvky – rybníky. Počas prieskumov však riešiteľský kolektív zistil, že v území sa nachádzajú úplne iné, doteraz nedefinované hodnoty krajiny. Rozšírili sme tak ciele štúdie. Mikroregión Radošinka združuje 11 obcí (Aleksinde, Čáb, Čakajovce, Hruboňovo, Jelšovce, Kapince, Lukáčovce, Malé Zálužie, Nové Sady, Šurianky a Zbehy), ktoré spája tok riečky Radošinka. Rozloha MR Radošinka je 127 km², počet obyvateľov je cez 10900.

V rámci prieskumu sme požiadali obce o vyplnenie rozsiahleho dotazníka, z ktorého prinášame niektoré odpovede respondentov: v MR Radošinka má len 6 obcí (z 11) spracovaný územný plán. Všetky obce majú spracovaný Program hospodárskeho a sociálneho rozvoja, sú to však len formálne a všeobecne vyznievajúce dokumenty, kde zanikajú špecifické potreby a potenciál jednotlivých obcí. 71% obyvateľov proklamuje, že pozná históriu svojej obce i jej územie. 34% by podporilo zachovanie historických objektov (kaštiele, kúrie..., teda historické objekty), 15% by chcelo podporiť zachovanie tradičnej ľudovej architektúry či historický urbanizmus, 18% by budovalo rekreačnú zónu s obnovenými rybníkmi a ostatní preferujú obnovu sadov a vinohradov. 58% vie i v súčasnosti lokalizovať v teréne historické krajinné štruktúry. Viac ako tretina opýtaných by súhlasila s renaturalizáciou riečky Radošinka, 64% obyvateľov súhlasí s obnovou vodných prvkov a so zadržiavaním vody v krajine (súhlasia tiež so záberom poľnohospodárskej pôdy pre tento účel), 72% by uvítalo rekonštrukciu stromoradií, remízok, vetrolamov (tiež súhlasia so záberom poľnohospodárskej pôdy na tento účel). Ľudia prezentujú svoj záujem o krajinu, avšak podľa našich zistení sa pohybujú viac v zastavanom území, ako v krajine. V rámci riešenia štúdie sme zisťovali najčastejšie navštevované miesta v krajine v minulosti a v súčasnosti. Informácie o pohybe obyvateľov sme premietli do kartogramov. Kartogram č. 1 dokumentuje pohyb obyvateľov, v súčasnosti sa pohyb občanov obmedzil viac na zastavané územie a jeho bezprostredné okolie.

Kartogram č. 1:

Priemet ohybu obyvateľov
Mikroregiónu v minulosti a v
súčasnosti

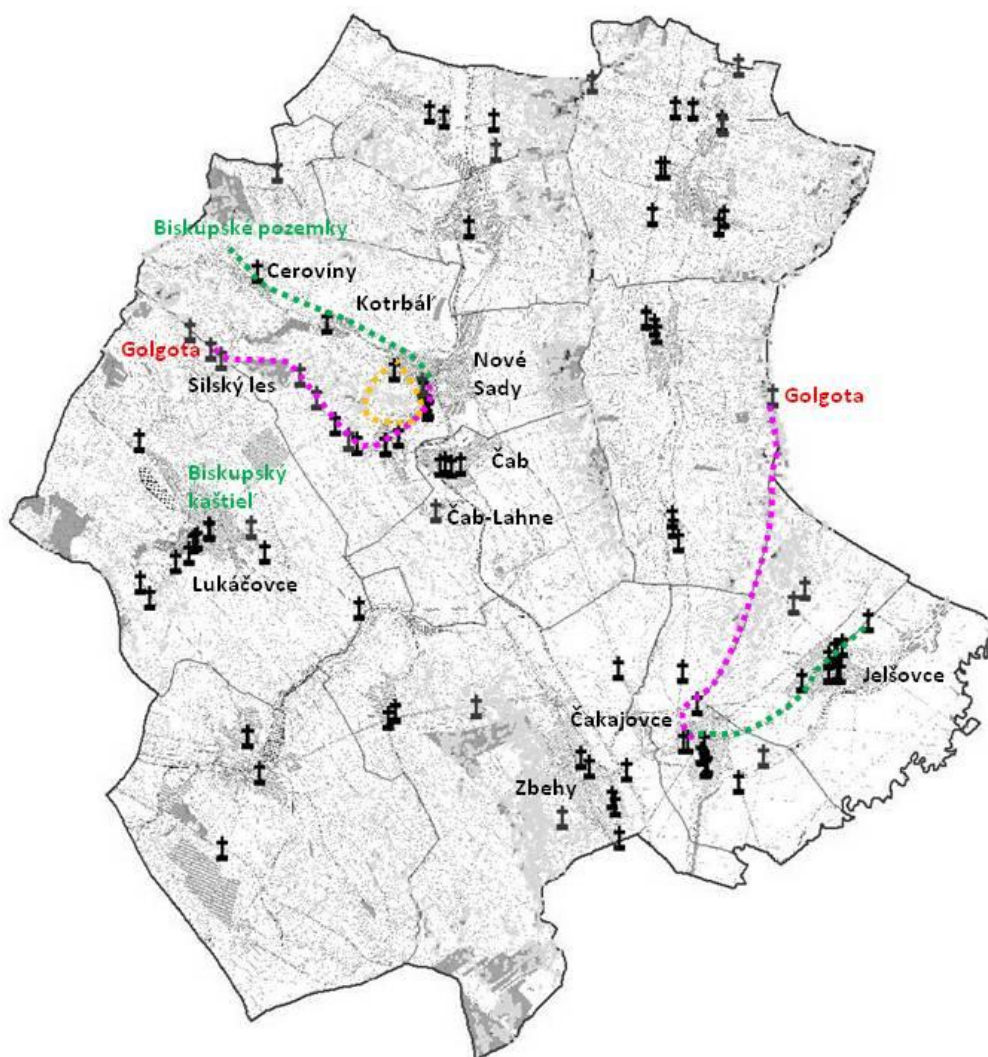
Navštevované miesta - v minulosti		Navštevované miesta - súčasnosť	
●	Hlinisko	⊕	Cyklistická/motocyklistická dráha
■	Kaštieľ	⊗	Gastro - reštaurácia, občerstvenie
●	Kostol	⊕	Hlinisko
●	Križovatky ciest	⊙	Hospodárstvo
●	Majer	■	Kaštieľ
■	Mlyn	■	Kultúrny dom
⬠	Pekáreň	⊙	Kostol
▲	Prámeň	■	Obecný úrad
●	Vinice	▲	Prámeň
▲	Vodná nádrž	⊙	Priemyselná zóna
■	Zvonica	⊕	Športové ihrisko
		▲	Vodná nádrž
		⚠	Vyhliadka

Zistený nevyužitý (a nepoznaný) potenciál Mikroregiónu Radošinka

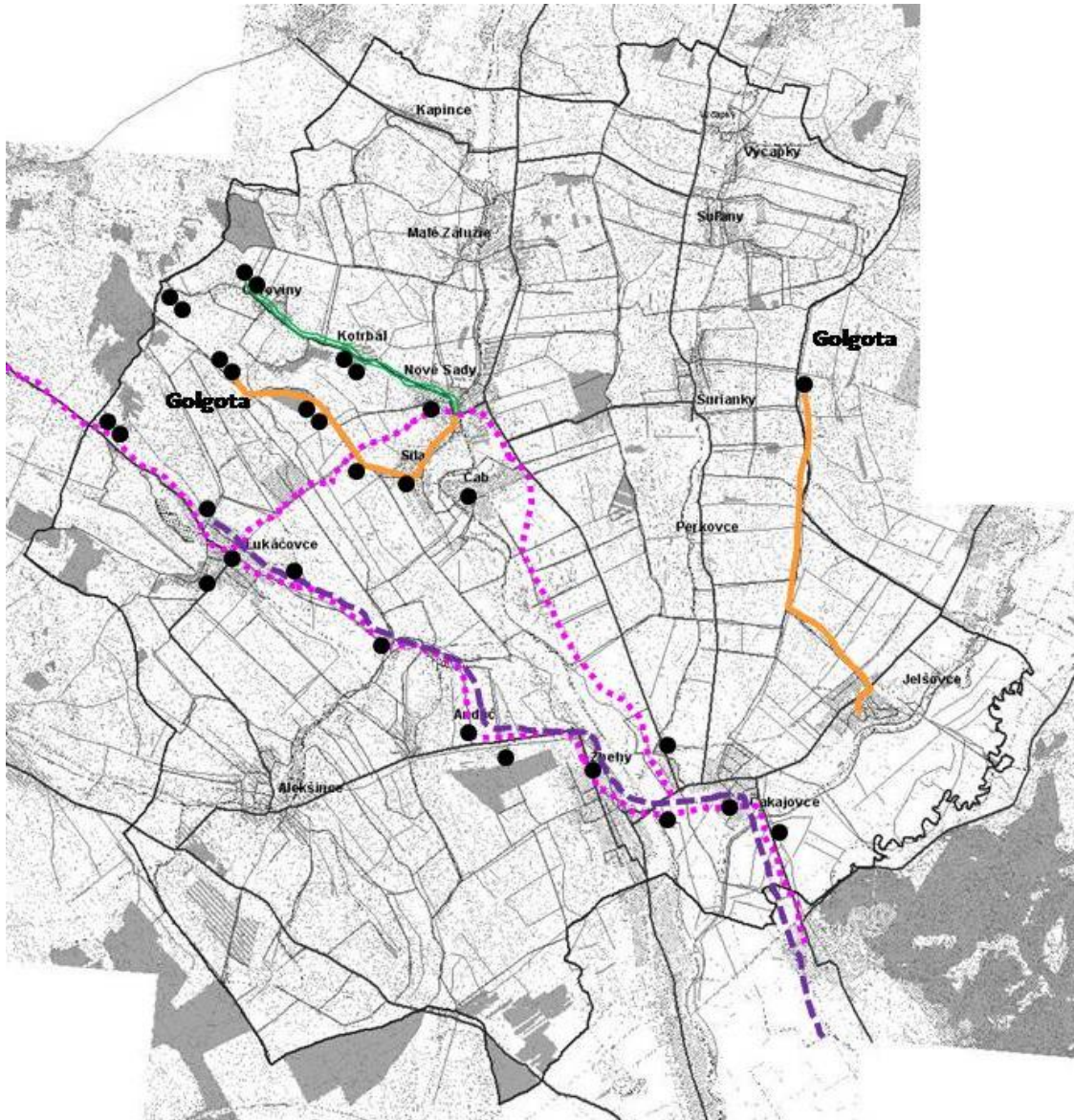
Terénnym a archívnym prieskumom sme neskôr odhaľovali hodnoty, ktoré miestni nepoznali. Je to zrejme dané nedostatočným poznaním krajiny a pobytom v nej. Ak človek územie nenavštevuje a nepozoruje, prestáva ho vnímať, prestáva ho zaujímať, krajina sa pre človeka stáva anonymnou, nepoznanou, nebezpečnou a človek ju prestáva chrániť, citlivo využívať a zaujímať sa o zmeny v krajine. To sa nám potvrdilo i na verejnom prerokovaní diela, kedy účasť občanov na prerokovaniach bol do 2% a zo strany starostov do 40% (z 11 starostov na stretnutia prišli traja až šiesti). Výsledky prieskumu:

- V území MR Radošinka sme zistili dve lokality, ktoré sa na starších mapách nazývajú "Golgota". Obyvatelia tieto miesta nepoznali a nevedeli nás na ne ani nasmerovať. Riešiteľom sa však podarilo tieto lokality definovať. Ako dokumentuje nasledovný kartogram č. 2 ide o územie bohaté na sakrálné prvky a nesúce i stopy zaniknutého "nitrianskeho Jeruzalema".

Kartogram č. 2: Duchovný rozmer riešeného územia

- Analýzou umiestnenia sakrálnych prvkov, analýzou trasovania historických ciest a z iných podkladov sme zistili, že cez MR Radošinka viedla pútnická i biskupská cesta, zatiaľ nerešpektované historické krajinné štruktúry, avšak obnoviteľné a využiteľné pre turistiku a cykloturistiku, ktorou by sa pôvodná funkcia ciest priblížila súčasníkom. Nasledujúci kartogram dokumentuje trasovanie uvedených ciest.

Kartogram č. 3: Historické cesty v MR Radošinka

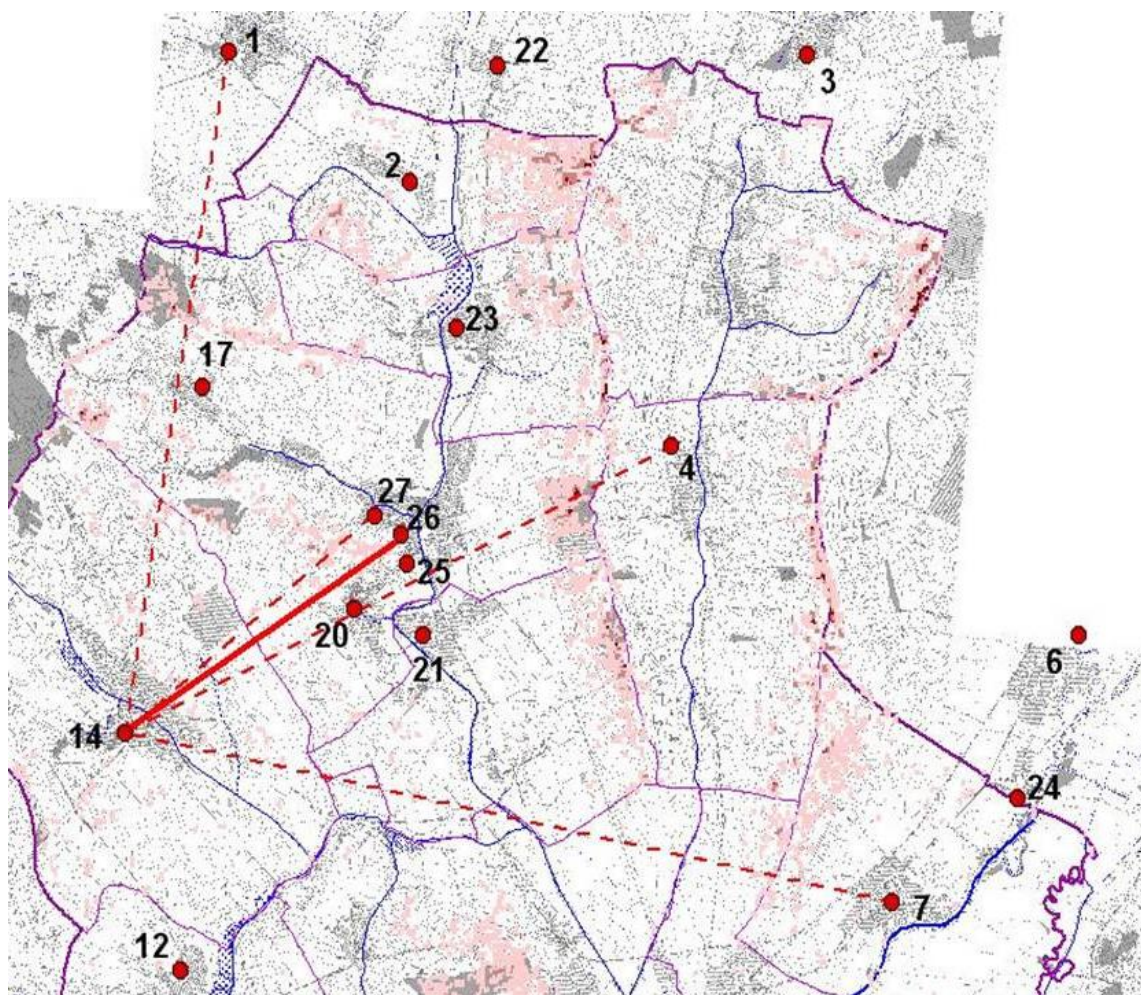
- analýzou územia sa nám podarilo odkryť a definovať doteraz neodhalenú širokú krajinársku kompozíciu. Ide o osové i vizuálne prepojenie sakrálnych prvkov v území, prioritne kostolov. Kartogram č. 4 dokumentuje, ako z kostola (z veže i vstupu od kostola) v Lukáčovciach je možné sledovať ďalšie sakrálne objekty, a to dokonca v osovej

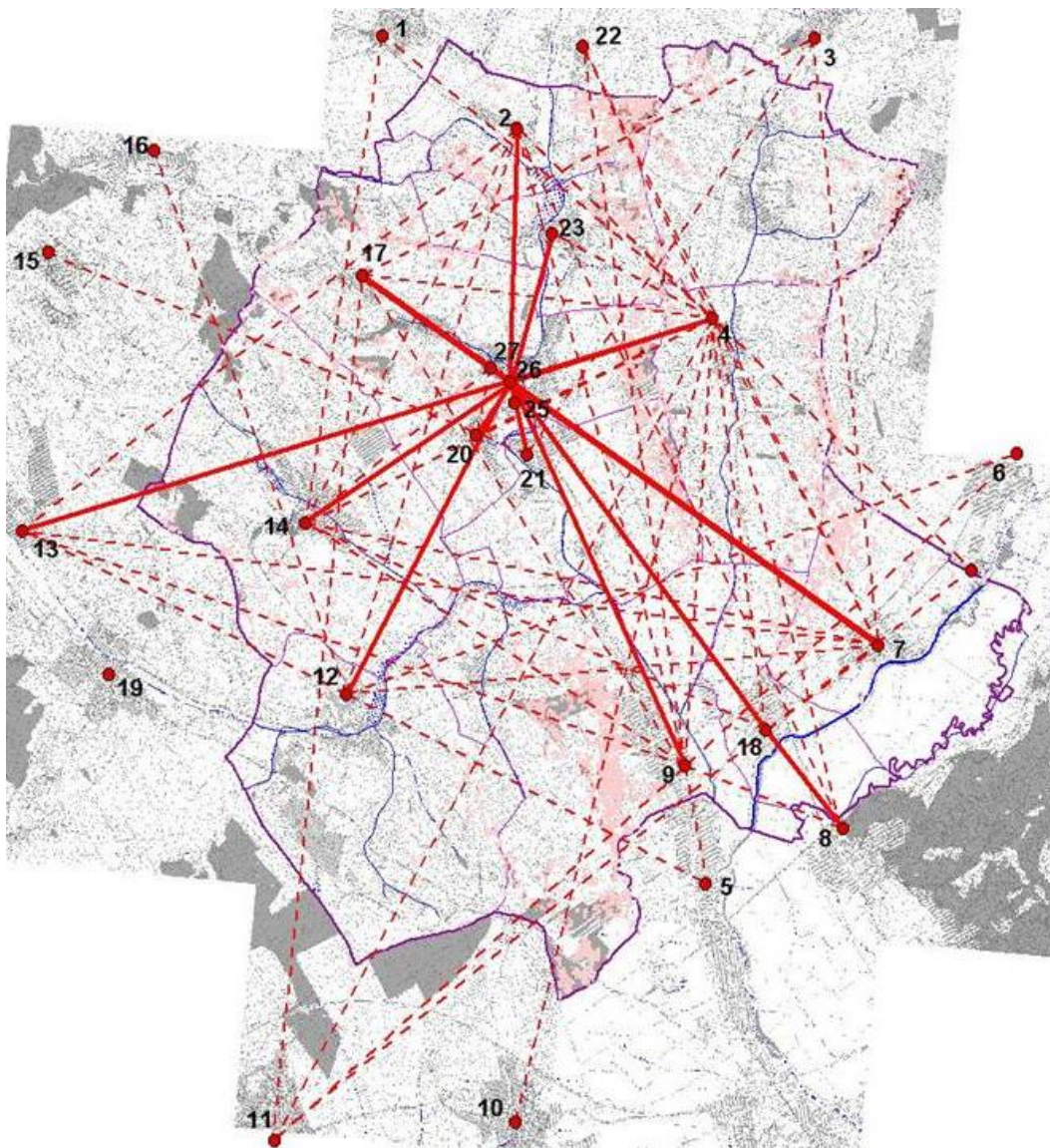
KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

symetrii. V Lukáčovciach bol kedysi biskupský kaštieľ, obec bola i pútnickou obcou v smere na Hlohovec a nad Lukáčovcami bola Golgota, ktorej stopy boli čitateľnejšie. Červené body na obrázku predstavujú kostoly. Keď sme prepojili sakrálne objekty (kostoly) zistili sme, že centrálnym bodom kompozície je socha Ježiša Krista v Nových Sadoch, ktorá stojí na mieste, kde v minulosti stál oltár starého katolíckeho kostola, ktorý z dôvodu zosuvu svahu bolo potrebné asanovať, aby nedošlo k nešťastiu pri návšteve kostola. Obec Nové Sady bola centrom pútnikov a viedla z nej cesta ku Golgote nad Lukáčovcami. Priemet kompozičných osí dokumentuje kartogram č. 5. Zistená krajinárska kompozícia nie je náhoda. Naozaj takto sa kedysi tvorcovia s krajinou "hrali", prepájali prvky v nej, vytvárali "domovinu". Sú to hodnoty ducha a umu, je to osadenie objektov pomerne presne bez geodetických meračských staníc, je to naše prírodné i kultúrne dedičstvo, ktoré však takmer nikto nevníma. Prvý krát bola táto kompozícia prezentovaná v roku 2012 zástupcom obcí MR Radošinka. Spätnú väzbu autori doteraz nedostali. Je takáto kompozícia pre súčasníkov vôbec zaujímavá?

Kartogram č. 4: Výhľady a priehľady z kostola v Lukáčovciach

Kartogram č. 5: Krajínarske kompozícia a osadenie kostolov v MR Radošina

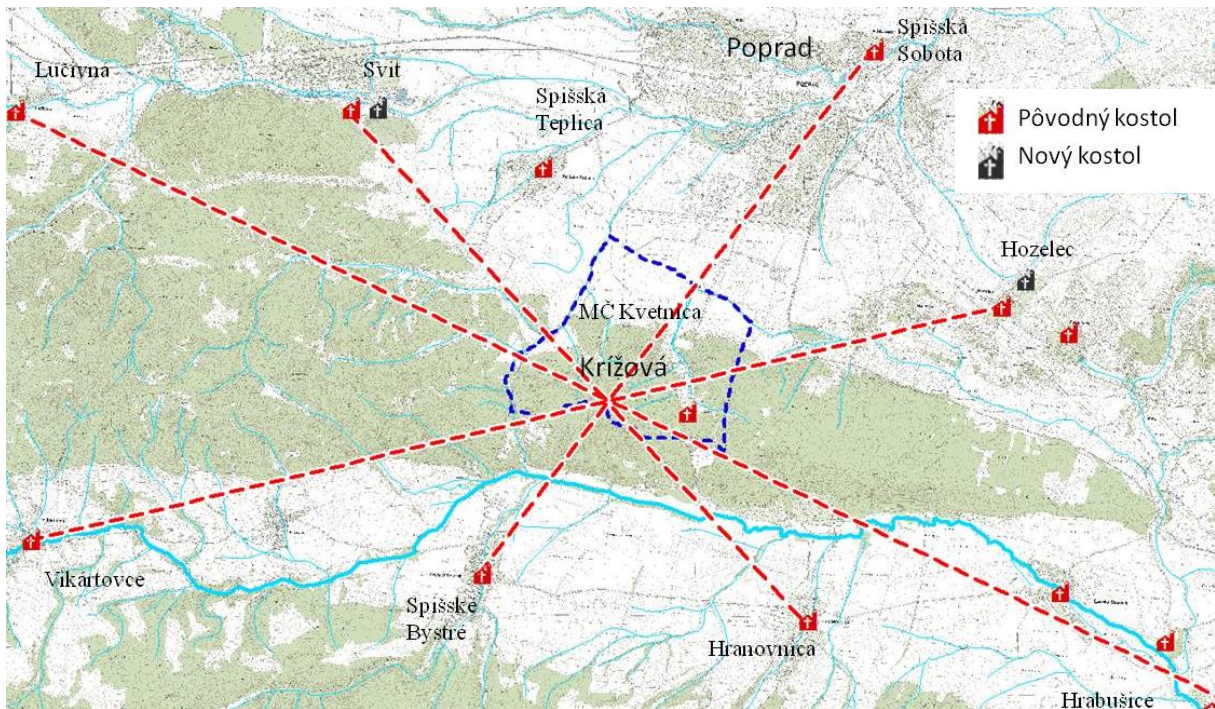
Ešte jeden príklad široko komponovanej krajiny - Poprad, MČ Kvetnica

Zdá sa, že široké krajínarske kompozície (komponovanie urbanistických dominánt) sa nachádzajú aj v iných častiach Slovenska. V rámci územného rozvoja mestskej časti Kvetnica (mesto Poprad) sme sa sústredili na dominantný kompozičný bod - vrch Krížová (zaujal nás názov kopca, 941m. n. m.). Tento bod je spojnicou kompozičných osí, ktoré spájajú kostoly postavené v údoliach pod Krížovou - v Popradskej doline a v Hranovnickej doline. Kompozíciu dokumentuje obrázok nižšie. Nie je jasné, kedy vznikla uvádzaná kompozícia, ale dá sa predpokladať, že to je dielo zo stredoveku, keďže v 13.storočí bola postavená väčšina kostolov zapadajúcich do kompozície. Nové kostoly (napr. Svit, Hozelen) už do tejto kompozície nezapadajú. Že nejde o dielo náhody dokazuje početnosť pretínajúcich sa osí

v jednom bode. Kostoly na konci jednotlivých osí vznikali približne v jednom období. Niektoré však boli neskôr zničené a zabudnuté, iné vyhoreli alebo boli prestavané, či zbúrané a postavené na inom mieste. U kostolov sa v literatúre uvádza rôzny dátum ich výstavby, ale základy kostolov potvrdzujú našu domnienku:

- Lučivná - kostol katolícky je z roku 1814 a kostol evanjelický je z roku 1815, ale už I. vojenské mapovanie dokumentuje kostol (roky 1764-1787). Zrejme v obci bol už skôr.
- Vikártovce - kostol stál určite už koncom 18. storočia, ale zrejme bol postavený na starších základoch. Nevieme, z ktorého obdobia tieto základy pochádzajú.
- Spišské Bystré - kostol pochádza z 13. storočia
- Hranovnica - obec v r. 1820 vyhorela, zostala kostolná veža z 13. storočia
- Hrabušice - kostol pochádza z 13. storočia
- Hozelec - nový kostol pri cintoríne je mimo spojnice, avšak v 13. storočí stál v obci kostol na mieste, ktoré presne zapadlo do kompozičnej osi. Dnes na tomto mieste stojí veža, resp. verejná plocha pred vežou sa javí ako pôvodné miesto kostola
- Spišská Sobota - kostol z 12. storočia, Hozelec - dátum výstavby prvého kostola nie je jasný, kostol vyhorel v r. 1800 a bol v r. 1804 zbúraný
- Mesto Svit - mesto vznikalo v medzivojnovom období, kostol bol postavený v roku 1991, takže tu je otáznik nad výberom miesta jeho výstavby

Ak ide skutočne o zámernú kompozíciu, potom by to asi bola najstaršia známa komponovaná krajina na Slovensku!

Kartogram č. 6 - Poprad, MČ Kvetnica a jej kompozičné väzby na okolie

Záver

Prezentovali sme, že existujú i kompozície, ktoré zatiaľ nie sú dostatočne známe, popísané a chránené. Avšak na jednej strane odkrývame nové, zaujímavé krajinárske kompozície a štruktúry, na strane druhej krajina nemá zodpovedného správcu, kompozície sa novou výstavbou narúšajú, prípadne miznú. Iste, krajina sa v priebehu vývoja spoločnosti tiež mení. Pripomenuli sme, ako stabilitu vidieka v minulosti narušili skokovo prebiehajúce sociálne experimenty bez vízií rozvoja a kontinuálneho plánovania smerujúceho k udržateľnosti. Zmeny v krajine sa z hľadiska jedného života stále dejú relatívne pomaly a mnohé sú ťažko definovateľné. Avšak mnohé zmeny sú nenávratné. Ak pri plánovaní nebudeme rešpektovať kompozíciu, tak prestane existovať. Lenže tak ako pre mestá sú dôležité historické veduty, tak pre krajinu sú dôležité jej prvky vrátane kompozícií, pretože sa viažu na duchovný odkaz našich predkov. Ak takéto prvky v krajine poznáme a chránime pre nasledujúce generácie, potom si krajina zachováva svoj charakteristický obraz a tradičné hodnoty. A človek vie, kde patrí, kde je jeho domov i dedovizeň.

Literatúra

Slavkovský, Peter (2002): Agrárna kultúra Slovenska. VEDA - vydavateľstvo SAV, 2002, ISBN80-224-0717-8

Dobrucká, Anna (2012): „Územný plán regiónu Nitrianskeho kraja – Krajinárske - urbanistická štúdia rekreačného potenciálu Mikroregiónu Radošinka“. UŠ pre Nitriansky samosprávny kraj.

Dobrucká, Anna (2015): Mestské rekreačné lesy Poprad. UKŠ pre mesto Poprad

Martin Jankovič, filozof 23.02.2014 07:00: Družstevníctvo na Slovensku: Ako sa vrátiť k demokratickej tradícii? <http://zurnal.pravda.sk/esej/clanok/309483-druzstevnictvo-na-slovensku-ako-sa-vratit-k-demokratickej-tradicii/>

<http://www.slpk.sk/eldo/2012/zborniky/003-12/madarasz.pdf>

<http://www.uzemneplany.sk/sutaz/pomestovanie-hrozba-ci-nevyhnutnost-verejne-priestranstva-na-vidieku>

<http://www.uzemneplany.sk/sutaz/pomestovanie-hrozba-ci-nevyhnutnost-verejne-priestranstva-na-vidieku>

DROBNÁ SAKRÁLNÍ ARCHITEKTURA V REGIONU JESTŘEBÍCH HOR

Ing. Pavlína Procházková, Ing. Jitka Fialová, MSc, Ph.D.

Mendelova univerzita v Brně, Lesnická a dřevařská fakulta
Ústav inženýrských staveb, tvorby a ochrany krajiny
Zemědělská 3, 613 00, Brno

E-mail: xproch41@node.mendelu.cz, jitka.fialova@mendelu.cz

Úvod

Rozlehlé louky střídané pásy polí, rybníky s věncem topolů a olší kolem, lesy, kopce... To je typický obraz podkrkonošské krajiny. Krajiny odpovídající představám o podobě českého venkova. Je tu však ještě něco, co vnímáme jako malebnou, typickou, neoddělitelnou a nostalgickou součást naší krajiny, která jí dodává lidský a zároveň duchovní rozměr. Tyto nepatrné prvky naší krajiny potkáváme v polích, na rozcestích ve stínu staříčkových lip, na kopcích či u kostelíků. Jsou to drobné a nenápadné stavbičky nesoucí odkaz naší minulosti a víry v Boha – kapličky, křížky, boží muka, poklony, sochy svatých a zvonice. Jsou tak běžné a časté, přesto jsou nám svým významem a příběhem často neznámé. Drobné památky sakrální architektury jsou součástí „naší“ krajiny. Té, která je námi pocítována jako domov. Spoluutvářejí genia loci tohoto místa, jsou od naší představy o něm neoddělitelné. Ztráta těchto prvků znamená i vymizení pocitu domova (Cílek, 2002).

Objekty drobné sakrální architektury jsou stopami dějin, které nám zanechali naši předkové, jsou svědky událostí naší minulosti. Představují odkaz uměleckého i duchovního života našeho národa.

Region Jestřebích hor

Venkovský region Jestřebí hory sdružuje několik obcí podkrkonošské oblasti v Královéhradeckém kraji, v bývalém okresu Trutnov. Byl založen v roce 1999. Společně s mikroregionem Společenství obcí Podkrkonoší vytváří Království – Jestřebí hory, které bylo založeno v roce 2007. Území regionu Jestřebích hor je tvořeno kopcovitou krajinou s typickou mozaikou luk, lesů a polí. Celý region je pak lemován právě hřebenem Jestřebích hor, jejichž nejvyšším vrcholem je Žaltman (739 m. n. m.), na kterém byla vybudována i stejnojmenná rozhledna. Oblast Jestřebích hor je díky svému členitému terénu a nezaměnitelným scénériím vyhledávaným místem jak pěší, tak cykloturistiky, stejně tak i běžkování.

Tento kraj je však bohatý i svým kulturně-historickým dědictvím. Zůstaly zde zachovány mnohé stavby původní lidové architektury, především roubené chalupy. Nalezneme zde také sakrální i světskou barokní architekturu, renesanční zámky a zříceniny gotických hradů.

Historie krajiny Podkrkonoší

Krajina Podkrkonoší je krajinou kulturní, tedy krajinou vytvářenou a obývanou člověkem. Její osídlování ovšem probíhalo poměrně pozdě. Nejstarší osídlení z paleolitu a mezolitu nedosahovalo k Jestřebím horám a postup osídlení k této oblasti je zaznamenán až okolo roku 500 n. l. Ve středověku bylo území součástí pásu pohraničních hvozdů sahajících až ke Dvoru Králové nad Labem. Systematické osídlení spadá až do 12. století, kdy je doložena obchodní stezka vedoucí k Trutnovu. Kolonizátory byli z pověření Přemysla Otakara I. Švábenicové. Na pozvání Přemysla Otakara II. pak do kraje přicházejí Němci a Slezané. První kolonizační vlna je datována lety 1250 – 1260 a byla převážně česká. Druhá kolonizační vlna byla již převážně německá a začala přibližně roku 1277 (Svazek obcí Jestřebí hory, 2007).

Rozvoj kraje byl v následujících stoletích několikrát zpomalen válečnými událostmi. V 15. století husitskými válkami a v 17. století válkou třicetiletou. Tato válka byla následována rekatolizací, která mimo jiné vedla ke změnám v majetkových poměrech. Nová šlechta zvyšovala robotní povinnost a v důsledku toho docházelo k selským povstáním (v Úpici v roce 1775). Po zrušení roboty došlo k rozvoji manufakturní a tovární výroby. Hospodářský růst byl opět přerušen prusko – rakouskými válkami, konkrétně bitvou u Trutnova roku 1866. Negativní dopad následoval v období obou světových válek (Veteška, 2004).

Vývoj drobné sakrální architektury

Umístování objektů drobné sakrální architektury v krajině má své kořeny již v dobách předkřesťanských. Již tehdy se významná místa označovala objekty trvalejšího charakteru, např. kameny nebo sloupy doplněnými vegetací. Pozdějším jevem je opatření těchto sloupů o corpus christi či kříže. Odtud už zbývá jen krok k drobné sakrální architektuře, jak ji známe dnes (Květ, 2003).

Nejrozsáhlejší odkaz nám však zanechala éra baroka. V tomto období vznikala malebná díla dokreslující obraz české krajiny velmi promyšleně s pečlivě vybraným umístěním. Prvoplánově tato díla zaujímají svým vzhledem, jejich podstatou je však duchovní působení. Barokní sakrální architektura reaguje na předešlé období protestanství a snaží se znovu upevnit katolickou víru. Pokouší se o to právě emotivním působením svých prvků (Bazal a spol., 2006). Jsou vzletné, propracované, často velmi honosné, náročné a vždy přitahují pohled pozorovatele. Budí v člověku úchvat a obdiv, ale zároveň hlubokou pokoru.

Drobná sakrální architektura zahrnuje širokou škálu staveb různých velikostí, tvarů, stáří a vzhledu. Můžeme je nalézt ve volné krajině i v zástavbě měst a vesnic. Jejich umělecká hodnota nemusí být vysoká, zejména díky tomu, že byly často tvořeny obyčejnými lidmi bez uměleckého či řemeslného vzdělání. Umělecká hodnota těchto děl však nevyplývá pouze z drobné sakrální architektury samotné, ale také z její kompozice vytvářené s krajinou. Jsou nositeli i dalších hodnot. Jedná se o naše kulturní dědictví a nesou tedy hodnotu kulturní a historickou. Neopomenutelnou je též jejich hodnota estetická. Ač to není primárním záměrem tohoto typu krajinného prvku, dokáží nás stavby drobné sakrální architektury informovat o mnohých faktech místních poměrů i historie. Lze z nich vyčíst, jaká byla ekonomická i technická vyspělost regionu v době jejich vzniku, jaké materiály se používaly,

stupeň řemeslné a umělecké zdatnosti nebo jaký byl duchovní život místa (Nusek, Svoboda, 2001). V neposlední řadě můžeme vyčíst i jména a příběhy lidí, kteří jednotlivé stavby postavili. Dostala se i do spojitosti s právem ve formě smírčího kříže jako znamení urovnání sporu nebo jako vymezení hranic pozemku a mezi panství.

Místa, která byla vybrána pro jejich stavbu, nejsou náhodná. Byly stavěny na místech, kde se odehrála nějaká důležitá událost, aby ji připomínali nebo na místech, která byla významná již dlouho předtím jako symbol důležitosti tohoto místa. Stávají se tak němými svědky historie, součástí paměti krajiny a její kulturně-historické charakteristiky. Často byly budovány také na křižovatkách cest, které byli spojovány se zvláštními silami, ať již pozitivními či negativními. Měly zajišťovat ochranu a bezpečí. Mnohdy byly umístovány u studánek a pramenů. To navazuje na pohanskou tradici uctívání vodních bůžků. V polích byly tyto objekty stavěny za účelem modliteb vyprošujících dobrou úrodu a odvrácení sucha (Hanzl, 2003).

Cesty, které k sakrálním objektům vedly, sloužily poutníkům a procesím. Vytvářely tak posvátné linky spojující jednotlivá poutní místa a chrámy, kde drobnější stavby znamenaly místa určená k modlitbám a rozjímání (Guardini, 1992). Poutní místa již vytvářejí komponované celky hlavních staveb a doprovodných drobných prvků, které jsou doplněny o vegetační prvky dokreslující harmonii místa.

K nejstarším památkám patří smírčí a jiné kříže, které se objevují již v devátém století (Nusek, Svoboda, 2001). Kříže byly zpočátku prosté, dřevěné, později pak honosné a umělecky cenné. Kamenné kříže klasických tvarů, jak je známe z české krajiny, se datují do vrcholného středověku (Kyselka, 2001). S novověkem přicházejí nové materiály a kříže tak často bývají zhotoveny z kovaného železa či litiny (Nusek, Svoboda, 2001). Ve 13. století započala i tradice výstavby božích muk (Hájek, Bukačová, 2001). Vývojově nejmladší jsou naopak kapličky objevující se až počátkem 18. století (Hájek, Bukačová, 2001). Pro všechny stavby drobné sakrální architektury zůstává v platnosti jeden společný rys – baroko jako období jejich největšího vzestupu jak umělecky, tak co se týče jejich počtu. Nejvíce se tento fakt projevuje v sochařství.

Zařazení zvonicek k drobné sakrální architektuře není jednoznačné. Podle Nuska jsou zvláštním typem kapliček. Nejstarší se objevují v 16. století. K většímu rozšíření došlo až v druhé polovině 18. století v souvislosti s ohňovým patentem Marie Terezie (Nusek, Svoboda, 2001).

Podkrkonošská krajina je na tento typ architektonických památek velmi bohatá. Zajímavost drobné sakrální architektury tohoto území spočívá v mísení dvou kulturních vlivů. Celá oblast Podkrkonoší spadala do oblasti Sudet. Prolínaly a potkávaly se zde tedy vlivy českého a německého národa, který byl poměrně movitý. Tento fakt se projevuje i na počtu a nákladnosti těchto staveb. Bohatší provedení staveb německých obyvatel může částečně pramenit nejen z jejich majetkových poměrů, ale i potřeby svůj sociální statut a tyto poměry prezentovat. V 19. století se i za tímto účelem začíná na objektech objevovat jméno osoby financující výstavbu (Nusek, Svoboda, 2001).

Poválečné změny ve složení obyvatelstva v oblasti Sudet se podepsaly i na stavu drobné sakrální architektury této oblasti. Sudetští Němci byli vyhnáni a jejich majetek byl

zkonfiskován a následně rozdělen nově přichozím obyvatelům. Tito lidé k nově nabytým majetkům nechovali stejný vztah jako původní majitelé, a nebylo tomu jinak ani co se drobných sakrálních památek týče (Plicka in Spurný, 2006). Sudety nebyly jejich domovem, ale pouze obydlím a zdrojem obživy, ke kterému neměli pevné vazby (Dejmal in Spurný, 2006). Vše německé bylo ničeno, sakrální stavby nevyjímaje (Procházka in Spurný, 2006). I přesto, že se mnohé stavby dochovaly, část historie, symbolů a vazeb byla ztracena.

Některé stavby byly zničeny ze strany státní moci, jiné se staly obětmi poválečných protiněmeckých nálad. V lepším případě nebyly stavby pobořeny, ale byly z nich jen odstraněny německé nápisy (Pröller, 2007). I když mnohé již dávno zanikly, jiné jsou téměř zničeny a často jsou také přemístěny, stále je ještě spatřujeme a nacházíme poměrně hojně.

Na jejich počtu se podepsala i nedávná minulost. Zatímco před rokem 1948 se o většinu objektů drobné sakrální architektury aktivně pečovalo, nástup komunismu znamenal jejich devastaci. V probíhající kolektivizaci zemědělství docházelo ke scelování pozemků a mnohé objekty byly rozbořeny nebo poničeny. Přesto jich velký počet přestál tato léta a dočkal se, ač ve zchátralém stavu obnovy a péče po roce 1989.

Po revoluci vzrůstá zájem a péče o drobné objekty sakrálního charakteru. Mimo odborníků jako jsou památkáři nebo historikové, se o tyto stavby začali zajímat i občanská sdružení a obce či jednotlivci. Někteří tyto stavby pouze katalogizují, jiní hledají i jejich příběh. Značná část však vynakládá aktivitu i k jejich opravám a záchraně. Takovým subjektem je ve sledované oblasti například spolek Chalupění. Byl založen v roce 2002 a sdružuje členy a dobrovolníky, kteří se zajímají o kulturní památky, historii, tradici a vzhled krajiny pod Jestřebím horami a jejichž cílem je záchrana tohoto odkazu. Tento spolek se již aktivně podílel na opravách některých křížů (Chalupění, 2017)

Objekty drobné sakrální architektury v regionu Jestřebí hory

Nejčastějším typem objektů drobné sakrální architektury ve sledovaném území jsou kříže. Dalším velmi často se objevujícím objektem jsou sochy ve formě soch. Naopak velmi ojedinelá jsou zde boží muka.

Vznik většiny památek je datován do období 19. století a počátku 20. století. Nalezneme zde i několik objektů z konce 18. století, mezi něž patří například boží muka v Úpici z roku 1797, sousoší sv. Trojice z roku 1799 v Úpici nebo kříž u mandlu v Havlovicích z roku 1783. Z konce století sedmnáctého pak pochází kaplička rychetská nacházející se ve Rtyni v Podkrkonoší, která nese letopočet 1697. Bližší seznámení s těmito památkami drobné sakrální architektury je začleněno v další kapitole textu.

Materiálově bývají tyto stavby značně rozdílné z důvodu místní dostupnosti materiálů. V Podkrkonoší je nejběžněji používaným materiálem kámen, ve sledovaném území především pískovec. Často se jedná o pískovec permský s červeným zbarvením. Ten je velmi náchylný a nedokáže dobře odolávat povětrnostním podmínkám. Běžná je jeho kombinace s litinou. V regionu nalezneme i několik staveb dřevěných, konkrétně kříž a zvonice. Zděné stavby, pokud opomeneme kaple, jsou výjimkou.

Velmi zajímavými objekty jsou již zmíněné dřevěné zvonice. Nejvýjimečnější z těchto staveb je rtyňská zvonice postavená v letech 1592 – 1594. Její jedinečnost spočívá nejen

v jejím stáří, ale i ve způsobu jejího stavebně – technického provedení. Celá dřevěná konstrukce stavby je spojována pouze za pomoci dřevěných kolíků a čepů. I o této stavbě bude dále pojednáváno.

Mnohé z objektu procházejí renovováním. Někdy se jedná o pokusy ryze amatérské, kdy je rozpadající pískovec překryt nátěrem vodoodpudivých barev. Tento postup často končí zhoršením stavu dané památky a jejím uměleckým znehodnocením. Jiné jsou opravovány velmi citlivě a profesionálně za účasti odborníků a pomoci místních spolků jako je již zmíněné Chalupění nebo obcí v jejich katastru se objekty nacházejí. Nezřídka nalezneme památky, které jsou složeny z více již rozpadlých objektů nebo doplněny nově vytvořenými částmi, které neodpovídají materiálově původním.

Vybrané objekty regionu

Boží muka na rozcestí v Radči

Tato památka stojí na křižovatce v části Úpice zvané Radeč. V současnosti se jedná o jedno katastrální území. V minulosti však byla Radeč územím sudetským, obývaným německým obyvatelstvem. Při oddělení Sudet v předválečném období vedla mezi Radčí a Úpicí hranice. V důsledku toho jsou i tato boží muka německého původu. Stavbička z červeného permského pískovce s výklenkem je v čele doplněna o kovovou lucerničku. Z poničených nápisů lze rozeznat pouze část textu v čele: „Kommen zu mir alle die ihr eiss dirfangen nach mir habt und ... euch von meinem fruchten von mein gúlt wer als honig und meine...“ Na levém boku je pak čitelné. „Mein Andenten wirdt immer und wig“ a na pravém: „Wer nach gott Maria vor erdt dem wirdt...“.

36

Sousoší sv. Trojice v Úpici

Jedná se o barokní sousoší, jehož vznik je datován letopočtem 1799. Jde o kamennou lidovou sochařskou práci, stojící při cestě na vrch Kvíčala. Jeho poloha je poněkud méně obvyklá, neboť stojí ve vzrostlém lese. Na zadní straně je stále čitelný nápis „Obnoveno 1889“ a reliéf Kristova srdce.

KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

www.npu.cz

Dřevěná zvonice ve Rtyni v Podkrkonoší

Starobylá osmiboká zvonice štenýřového typu se nachází nad městečkem u kostela sv. Jana Křtitele. Vystavěna byla v letech 1592 – 1594. Spoje stavby jsou tvořeny pouze dřevěnými kolíky a čepy. Uvnitř jsou zavěšeny tři zvony. Nejstarší pochází z roku 1471, druhý z roku 1545 a poslední byl zhotoven v roce 1674. Stavba je vysoká 30 metrů, a je tak jednou z dominant městečka i okolí. Jedná se o jednu z nejceněnějších českých dřevěných zvoníc vůbec a nejhodnotnější stavba svého druhu v kraji. Od roku 2014 z důvodu napadení některých konstrukčních částí zvonice dřevokaznou houbou a hmyzem probíhají na objektu rekonstrukční práce.

Kříž u mandlu v Havlovicích

Tento velmi zachovalý kříž stojí mimo souvisle zastavěnou část obce Havlovice u historické budovy mandlu. Kříž ze světlého pískovce nese nápis: „Tento krzizge Wizdwizen ke cti a sláwie Boží S nákladem Martina Heini Ano 1783“. Obnoven byl v roce 1834. Historické budovy v okolí vytvářejí objektu nezaměnitelnou kulisu a vytvářejí společně s ním působivé zákoutí.

Rychetská kaple ve Rtyni v Podkrkonoší

Zděná kaplička s půlkulatým výklenkem stojí u polní cesty vedoucí ze Rtyně v Podkrkonoší k Červenému Kostelci. Vystavěna byla roku 1697. Ve výklenku krytém kovanou zdobnou mříží se nachází dřevěný kříž s tělem Kristovým a na zdi za ním nápis: „Ježíši z výšiny, ochraňuj nás ve Rtyni.“

Kříž na rozcestí na Kvíčale

Tento kříž na rozcestí je postaven z červeného pískovce a doplněn soškami modlících se andělů a beránka Božího z pískovce bílého. Samotný kříž je litinový s tělem Krista a deskou s nápisem „Dokonáno jest“. V čele je vytesán nápis „Kristus budiž naše heslo, Praporec náš – jeho svatý kříž, Neb i pro nás na Golgotu neslo, Tělo jeho hroznou dřeva tíž“. Vzadu stojí: Nákladem Josefa Řezníčka vejmněnika č. 69. na Kvíčale 1895. V letech 2008 – 2009 opraven nákladem 123 000 Kč obcí Batňovice.

Socha krále Davida ve Rtyni v Podkrkonoší

Barokní socha krále Davida byla zhotovena v 18. století a pochází z dílny Matyáše Bernarda Brauna. Skulpturu nechal na své náklady vyhotovit David Nývlt – hejtman tehdejšího náchodského panství. Originál tohoto díla je uložen v Lapidáriu v Jaroměři a ve městě se nachází pouze kopie.

Socha sv. Jana Nepomuckého v Suchovrších

Socha stojící na rozcestí u řeky u „Lípy svobody“ je zhotovena z pískovce. Stojí na sloupu kruhového průřezu a byla vyhotovena v roce 1776 nákladem mlynáře Josefa Ludra. Opravy proběhly v letech 1935 a 1991.

Poutní místo Malé Svatoňovice

Závěrem je ještě vhodné zmínit poutní místo Malé Svatoňovice s barokním kostelíkem zasvěceným „Sedmi radostem Panny Marie. Kostel byl postaven majitelkou náchodského panství Annou Marií Viktorií Piccolomini de Aragona na místě původní dřevěné kapličky u studánky, ke které se váže pověst o uzdravení slepce. Poutní tradice sahá až do roku 1715. Samotný kostel, kaplička a prameník studánky pocházejí až z roku 1734.

Samotná poloha poutního místa je velmi atraktivní. Městečko zasazené do úbočí Jestřebích hor je zdaleka viditelné a kostelík na náměstí tvoří jeho dominantu. Za kostelem na areál navazuje mariánský sad z let 1891 – 1893. Je tvořen sedmi kapličkami s obrazy sedmera radostí Panny Marie. V roce 1893 byla do sadu umístěna i křížová cesta se čtrnácti dřevěnými kříži s vyobrazeními jednotlivých momentů s ukřižování Ježíše Krista. Tato kompozice byla v letech 1902 – 1906 doplněna o Boží hrob na svém konci. Celý sad byl rekonstruován v letech 1995 – 2000 (Římskokatolická farnost Malé Svatoňovice, 2017).

Závěr

Drobná sakrální architektura je neoddělitelným prvkem naší krajiny, který jí dodává lidský a duchovní rozměr. Zároveň vytváří stopu naší historie a původu, je vazbou na naše předky. Každá malá stavbička nese svůj jedinečný příběh, kterým přispívá paměti krajiny a spoluutváří její osobitost. Spojením těchto jednotlivých nepatrných objektů vznikají areály hluboké duchovní síly a významu, plné náboženských symbolů, kde se udržují tradice při životě.

V podhůří Jestřebích hor je tato architektura ovlivněna kulturními vlivy dvou národů, českého a německého. Události 40. let 20. století však zapříčinily odsun německého obyvatelstva a o sakrální stavby s nimi spojené přestalo být pečováno. Následující desetiletí totalitního režimu způsobila zkázu tohoto dědictví. V dnešní době je však o ty objekty, které zůstaly třeba i v pouhých fragmentech, opět pečováno. Na této činnosti se podílejí obce, spolky, farnosti, ale také jednotlivci. Ve sledovaném území je to například Spolek Chalupění, který provozuje i zemědělské muzeum. Restaurování těchto památek zde většinou probíhá velmi citlivě a odborně. Jsou však i případy laických zásahů. Některé objekty jsou sestaveny z několika původních. Z drobných objektů sakrální architektury jsou v regionu nejčastější kříže a sochy svatých, nejméně jsou k vidění boží muka. Běžnými materiály jsou kámen a litina.

Cenným místem regionu je poutní místo Malé Svatoňovice zasvěcené Panně Marii Sedmiradostné, kde k venkovskému kostelíku přiléhá prameník zázračné studánky se sedmi prameny, kaple Panny Marie zdobená araukaritami a mariánský sad s křížovou cestou a hrobem Ježíše Krista.

Článek vznikl za podpory Interní grantové agentury, Mendelovy univerzity v Brně, no. LDF_PSV_2016016.

Literatura

BAZAL, K. a kol. Kapličky a drobné sakrální stavby Sedlčanska. 1. vyd. Sedlčany: Městská knihovna Sedlčany, 2006. 77 s. ISBN 80-239-6813-0

CÍLEK, V. Krajiny vnitřní a vnější. Texty o paměti krajiny, smysluplném bobrovi, areálu jablkového štrůdlu a také o tom, proč lezeme na rozhlednu. 1. vyd. Praha: Dokořán, 2002, 231 s. ISBN 8086569292

GUARDINI, R. Konec novověku. Pokus o orientaci. 1. vyd. Praha: Vyšehrad. 1992. 95 s. ISBN 8070210559

HANZL, Z. a kol. Kámen v rukodělné výrobě českého venkova. Praha: NLN, 2003. 262 s. ISBN 80-7106-536-6

HÁJEK, T. - BUKAČOVÁ, I. Příběhy drobných památek. 1.vyd. České Budějovice: Studio JB, 2001. 140 s. ISBN 80-900903-9-7

KVĚT, R. Duše krajiny. Staré stezky v proměnách věků. 1. vyd. Praha: Academia, 2003, 195 s. ISBN 80-200-1012-2

KYSELKA, I. Význam drobných krajinných prvků, zkušenosti s jejich obnovou u nás i v zahraničí. In DEJMAL, I. (ed) Tvář naší země – krajina domova. Lomnice nad Popelkou: Česká komora architektů, 2001, s. 29 – 34

NUSEK, J. „Kapličky“ pod Blaníkem – tradice a nová perspektiva. Veronica, 2003, roč. 17, č. 5, s. 15 – 16.

40

NUSEK, J. – SVOBODA, J., et al. Příběh kapliček: drobné sakrální objekty na Podblanicku. 1.vyd. Vlašim: ČSOP Vlašim, 2001. 132 s. ISBN 80-86327-16-7

PROCHÁZKOVÁ, P. Drobné sakrální stavby v krajinně vybraného území Podkrkonoší. Mendelova zemědělská a lesnická univerzita v Brně. 2009. 73 s.

SKALICKÝ, K. Kaple, kapličky a boží muka Pootaví: průvodce po drobných sakrálních stavbách dolního Pootaví. 1.vyd. Písek: Nakladatelství Praam. 2005. 50 s. ISBN 80-86616-13-4

SPURNÝ, M., et. al. Proměny sudetské krajiny. 1.vyd. Praha: Antikomplex, 2006. 238 s. ISBN 80-86125-75-2

VETEŠKA, J. Úpicko tenkrát a dnes. Praha: Ostrov, 2004. 143 s. ISBN 80-86289-34-6

Informační portál svazku obcí Jestřebí hory – dostupné z <http://www.jestrebihory.net/region-jestrebi-hory.php?rid=16>, použito 10. 3. 2017

Spolek Chalupění – dostupné z <http://www.chalupeni.cz/nas.html>, použito 10. 3. 2017

Římskokatolická farnost Malé svatoňovice. Poutní místo Malé Svatoňovice – dostupné z <http://www.msvatonovicekostel.cz/>, použito 10. 3. 2017

KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

www.npu.cz

IDENTIFIKACE A OCHRANA KULTURNĚ-HISTORICKÝCH HODNOT NAŠÍ KRAJINY

Ing. Martin Weber

Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví v. v. i.
Květnové náměstí 391, 252 43 Průhonice

E-mail: weber@vukoz.cz

Úvod

Charakter převážné části naší krajiny je kromě přírodních faktorů utvářen i prvky civilizačními. V tomto případě můžeme hovořit o kulturní krajině, která je kombinací přírody a kultury. Identifikace a ochrana kulturně-historických hodnot krajiny je předmětem řady mezinárodních úmluv i národní legislativy. Přesto je i v současnosti nanejvýš potřebné docenit význam krajiny a zdokonalovat nástroje pro její udržitelný rozvoj. Tyto nástroje musí vedle ochrany přírodního dědictví, zahrnovat i ochranu kulturního dědictví naší krajiny. Kulturně-historicky cenná území (harmonicky dochované kulturní krajiny s významněji patrnými stopami dobové lidské činnosti), jsou v oboru památkové péče označovány termínem historické kulturní krajiny (HiKK).

Ochrana historických kulturních krajin na mezinárodní a národní úrovni

Ochranou území s historickými hodnotami se zabývá několik mezinárodních úmluv, ke kterým přistoupila i naše republika. Především se jedná o Úmluvu o ochraně světového kulturního a přírodního dědictví [1], Úmluvu o ochraně architektonického dědictví Evropy [2] a Evropskou úmluvu o krajině [3].

Důležitý podnět k ochraně historické kulturní krajiny vzešel z prováděcí směrnice Úmluvy o ochraně světového kulturního a přírodního dědictví, přijaté v roce 1992 [4]. Zde byly definovány kulturní krajiny jako kombinovaná díla přírody a člověka, která jsou dokladem vývoje lidské společnosti a sídel v průběhu historie pod vlivem fyzikálních omezení, nebo příležitostí daných jejich přírodním prostředím a vlivem postupných společenských, ekonomických a kulturních vlivů, jak vnitřních, tak vnějších. K ochraně mohou být krajiny vybírány jednak na základě vynikajících hodnot a reprezentativnosti v pojetí jasně definovaného zeměpisného území, jednak pro jejich schopnost ilustrovat základní a jednoznačně typické kulturní prvky takových oblastí. Podle článku 1 lze kulturní krajiny rozdělit do tří základních kategorií:

1. komponovaná kulturní krajina navržená a vytvořená záměrně člověkem (clearly defined landscape designed and created intentionally by man)

- zahrady a parkově upravené krajiny, útvary vytvořené z estetických důvodů;
- často, ale ne vždy se krajina váže na budovy, které slouží náboženským účelům, nebo na jiné monumentální budovy a celky;

II. organicky vyvinutá krajina (*organically evolved landscape*)

- je výsledkem působení sociálních, ekonomických, administrativních a náboženských potřeb;
- do současné formy se vyvinula ve vazbě na přírodní prostředí, nebo je reakcí na toto prostředí;
- krajina ve své formě a jednotlivých znacích odráží evoluční proces;

zahrnující dvě podkategorie:

a) *reliktní nebo fosilní - „zkamenělá“ krajina (relict or fossil landscape)*

- kde evoluční proces již určitém období minulosti skončil, ale významné charakteristické znaky jsou stále viditelné v materiální podobě;

b) *kontinuální, stále se vyvíjející krajina (continuing landscape)*

- která si v dnešní společnosti udržuje aktivní sociální roli, těsně spojenou s tradičním způsobem života, ve které stále pokračuje evoluční proces;
- zároveň poskytuje významné materiální důkazy o své evoluci v průběhu času;

III. asociativní kulturní krajina (*associative cultural landscape*)

- kde je podstatou kulturního dědictví existence silných náboženských, uměleckých, nebo kulturních asociací vztahujících se k přírodním prvkům;
- materiální kulturní důkazy mohou být nevýznamné, nebo mohou i chybět.

V České republice je péče o krajinu rozptýlena do řady resortů a zákonných norem. Výchozím legislativním nástrojem pro ochranu historických kulturních krajin je památkový zákon [5], který mj. ošetřuje péči o památkové rezervace a památkové zóny. Z dalších nástrojů jsou nejvýznamnější zákon na ochranu přírody a krajiny [6] a stavební zákon [7]. Uchování kulturního dědictví je jednou z priorit státní kulturní politiky [8], kde je uveden záměr identifikovat, vymezit, zachovat a rozvíjet typické kulturní charakteristiky krajin České republiky. Péče by se měla dotýkat jak území, která již dnes podléhají ochraně podle památkového zákona, tak území s vysokým památkovým potenciálem, která je potřeba identifikovat (ležících doposud mimo zákonnou ochranu). Především by se mělo jednat o využití institutu krajinných památkových zón (KPZ). První KPZ u nás byly prohlášeny již před více než dvaceti lety. Nyní je v České republice prohlášeno 25 KPZ (Tab. č. 1) a vyhlášení dalších se připravuje. O zlepšení stávajícího systému ochrany a péče o historickou kulturní krajinu usilují též mezioborově zaměřené projekty vědy a výzkumu.

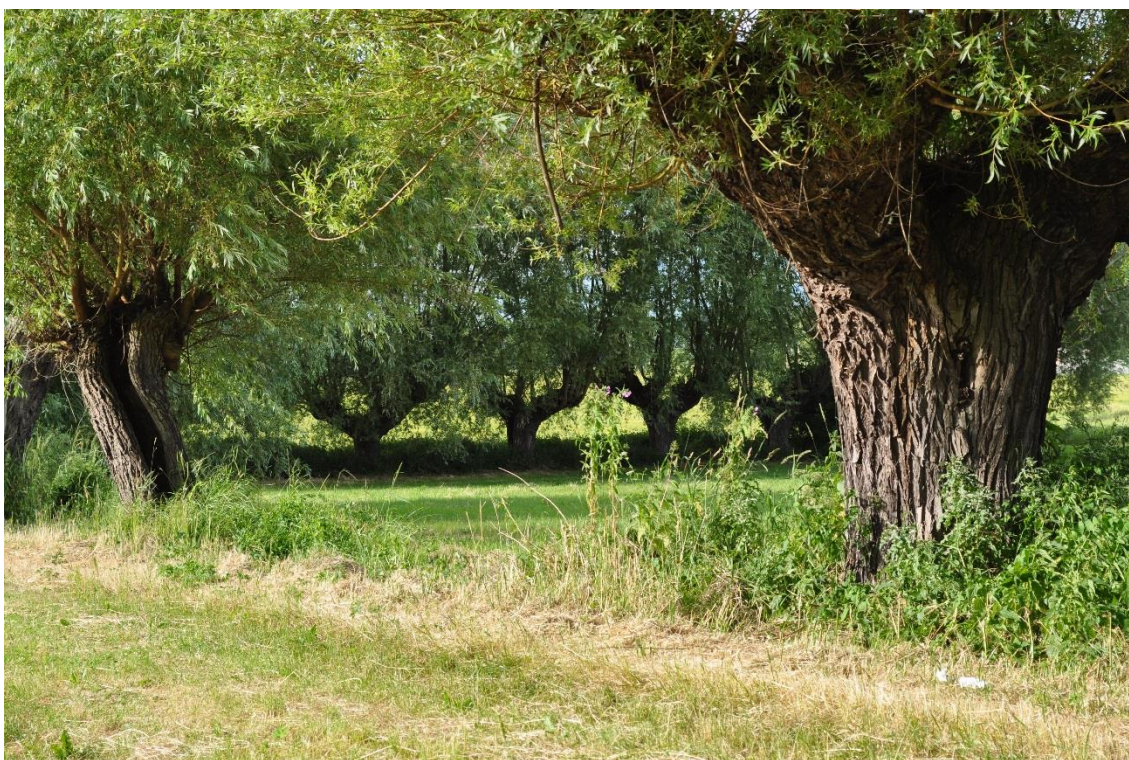
Tab. č. 1: Přehled stávajících KPZ na území České republiky

Název KPZ	Kraj	Rozloha (ha)	Rok prohlášení
Území bojiště bitvy u Slavkova	Jihomoravský	6 780	1992
Lednicko - valtický areál	Jihomoravský	14 220	1992
Osovsko	Středočeský	935	1996
Žehušicko	Středočeský	3 091	1996
Novohradsko	Jihočeský	6 591	1996
Římovsko	Jihočeský	123	1996
Orlicko	Jihočeský	488	1996
Libějovicko-Lomecko	Jihočeský	2182	1996
Valečsko	Karlovarský/Ústecký	1 810	1996
Chudenicko	Plzeňský	1 622	1996
Plasko	Plzeňský	1 443	1996
Lembersko	Liberecký	353	1996
Zahrádecko	Liberecký	2 650	1996
Území bojišť u Přestanova, Chlumce a Varvažova	Ústecký	749	1996
Území bojiště u Hradce Králové 1866	Královehradecký	6 442	1996
Slatiňansko - Slavicko	Pardubický	3 808	1996
Náměšťsko	Vysočina	1 245	1996
Čimelicko - Rakovicko	Jihočeský	721	2002
Vranovsko-Bítovsko	Jihomoravský	7 701	2002
Hornická kulturní krajina, Abertamy-Boží Dar-Horní Blatná	Karlovarský	5220	2014
Hornická kulturní krajina, Háj-Kovářská-Mědník	Ústecký	1150	2014
Hornická kulturní krajina Jáchymov	Karlovarský	1346	2014
Hornická kulturní krajina Krupka	Ústecký	790	2014
Bečovsko	Karlovarský	160	2014
Kladrubské Polabí	Pardubický	nejz.	2015

Příklady multioborového výzkumu historické kulturní krajiny ve VÚKOZ Průhonice

V návaznosti na starší zahradnickou tradici Průhonic oslaví letos 90 let od svého založení Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví v. v. i.. Toto pracoviště je již od 90. let minulého století významným nositelem multioborového výzkumu v oblasti historické kulturní krajiny.

Jako příspěvek k obnově venkovských sídel a jejich krajinného zázemí byla již v roce 1992 připravena *Metoda podchycení identických prvků zeleně venkovských sídel a krajiny* [9]. Metoda byla následně ověřena v rozdílných podmínkách na katastrech obcí Možděnice, Halenkovice, a Dubeč. Metoda je výchozím krokem k ochraně a rozvoji tradičně utvářených prvků a souborů trvalé vegetace ve venkovských sídlech a krajině. V průběhu navazujícího výzkumu byly formou vzorových řešení představeny možnosti pro integrovanou ochranu těchto prvků v území a pro rozvoj nových prvků trvalé vegetace respektujících její tradiční formy.

Obrázek č. 1: Nedílnou součástí kulturní identity našeho venkova jsou výsadby vrb řezaných na hlavu (CHKO Český ráj)

Významný předěl ve výzkumu kulturní krajiny předznamenal podpis *Evropské úmluvy o krajině* (EÚoK), přijaté *Výborem ministrů Rady Evropy* 19. 7. 2000 ve Florencii. Česká republika podepsala Úmluvu dne 28. 11. 2002 a ta se stala po dokončení ratifikačního procesu 1. 10. 2004 pro ČR závaznou. Úmluva představuje nový nástroj, zasvěcený výhradně ochraně a péči o krajinu a jejímu uspořádání ve všech evropských zemích.

V souvislosti s přípravou ČR na implementaci EÚoK byl v období let 2002–2004 řešen výzkumný projekt *Zajištění realizace Evropské úmluvy o krajině v další činnosti MŽP*. Cílem bylo vytvořit podmínky pro implementaci Evropské úmluvy o krajině do českého právního, správního a hospodářského prostředí, především pak s důrazem na harmonizaci přístupu MŽP při nakládání s krajinou v souladu s principy této úmluvy. Výzkum probíhal ve spolupráci VÚKOZ s ČZU Praha – Ústavem aplikované ekologie Kostelec nad Černými lesy a firmou LÖW & spol., s. r. o., Brno. Hlavním výstupem byl návrh *Strategie odpovědnosti za českou krajinu minulosti, dneška a budoucnosti*. [10] Projekt předznamenal další spolupráci ústavu v oblasti naplňování EÚoK a otevřel dveře k posílení národní i mezinárodní spolupráce.

Tematicky na výše uvedenou problematiku navázal výzkumný projekt *Implementace opatření Evropské úmluvy o krajině v intenzivně zemědělsky využívaných oblastech nesoucích stopy historických krajinářských úprav – pilotní studie Nové Dvory – Kačina*. Projekt byl řešen ve spolupráci s Přírodovědeckou fakultou UK v Praze a dalšími subjekty. Výzkum usiloval o nalezení přístupu k implementaci *Evropské úmluvy o krajině* na lokální úrovni. Řešení bylo realizováno formou pilotní studie v oblasti Nové Dvory – Kačina na Kutnohorsku. Území představuje segment intenzivně zemědělsky využívané krajiny s přetrvávající výraznou stopou barokních a klasicistních krajinářských úprav. Předmětem řešení bylo vypracování strategie a efektivních postupů k zabezpečení trvale udržitelného rozvoje krajiny, respektujícího jak její hospodářský potenciál, tak i ochranu a rozvoj přírodních a kulturně-historických hodnot krajiny. Postupně bylo naplněno pět dílčích cílů řešení: 1) poznat a zhodnotit historický vývoj krajiny s využitím historických dat, map, plánů a leteckých snímků, vč. podchycení širších územních vazeb; 2) zhodnotit vývoj krajiny v kontextu s vývojem hospodářského a společenského prostředí; 3) podchytit současný stav krajiny řešeného území, identifikovat hodnoty, síly a tlaky formující podobu krajinné struktury; 4) definovat silné a slabé stránky stávající krajiny a jejího využití, potencionální možnosti a ohrožení jejího dalšího vývoje a 5) zpracovat návrh cílové charakteristiky krajiny řešeného území, jako strategický podklad pro přípravu územních plánů, pozemkových úprav, ochranu přírody a památkovou péči. Výsledky projektu jsou prezentovány na jeho webových stránkách (<http://www.projektkacina.estranky.cz>) a v odborných monografiích [11, 12].

Obrázek č. 2: Zámek Kačina tvoří jádro okolní cíleně komponované krajiny (KPZ Žehušicko)

Doposud poslední projekt věnovaný implementaci EÚoK představil důsledky a rizika nedodržování EÚoK. Stejnomený projekt koordinovala *Mendelova univerzita v Brně, VÚKOZ, v.v.i.* byl jednou z partnerských organizací společně s *Univerzitou Palackého v Olomouci, Bioinstitutem, o. p. s.,* a *CENELC CZ, o. p. s.* Důvodem k řešení projektu byla nedostatečná informovanost a špatná praxe ve výměně informací a zkušeností vztahujících se k implementaci úmluvy v České republice. Projekt prohloubil možnosti vzájemné spolupráce na domácí i mezinárodní úrovni. V jeho průběhu byly uspořádány interaktivní semináře kreativní workshopy zaměřené na problematiku dodržování úmluvy. Výstupem jsou učební texty pro vysoké školy, sborníky ze seminářů a workshopů, putovní výstava a česko-anglická kniha *Úmluva o krajině = Landscape inconvenience: důsledky a rizika nedodržování Evropské úmluvy o krajině* [13].

V roce 2008 byla na vládní úrovni přijata nová meziresortní koncepce aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity, na jejímž základě byly následně ze strany Ministerstva kultury ČR vyhlašovány soutěže na řešení výzkumných projektů v oblasti národní a kulturní identity (NAKI).

V rámci tohoto programu byl v období let 2012–2015 řešen projekt *Ochrana a péče o historickou kulturní krajinu prostřednictvím institutu krajinných památkových zón*. Projekt zahrnoval identifikaci kulturně – historických a přírodních hodnot ve všech stávajících krajinných památkových zónách (KPZ) v základních charakteristikách. U vybraných KPZ

(Čimelicko – Rakovicko, Lednicko-valtický areál, Římovsko, Území bojiště bitvy u Slavkova, Zahrádecko a Žehušicko) proběhlo ve vazbě na testování vyvíjených metodických postupů a dosažení předpokládaných výsledků podrobnější rozpracování.

Řešení projektu prohloubilo poznatky o kulturně-historických a přírodních hodnotách kulturní krajiny chráněné podle památkového zákona, a to shromážděním, interpretací a publikováním dat o kulturně-historických a přírodních hodnotách vybraných KPZ v rámci standardizovaných záznamů, specializovaných map s odborným obsahem a odborných příspěvků. Zlepšilo podmínky pro ochranu a uchování této části kulturního dědictví a k dosažení metodického konsensu v této oblasti – mj. formou mezioborového přístupu při zpracování čtyř metodických postupů, zaměřených na přípravu standardizovaných záznamů krajinné památkové zóny; zpracování plánů ochrany krajinných památkových zón; pravidelného monitorování stavu krajinných památkových zón a hodnocení vlivů na krajinné památkové zóny. V neposlední řadě řešení napomohlo ke zvýšení povědomí a ochraně hodnot historické kulturní krajiny – přípravou a vydáním obsáhlé monografie pojednávající o všech dosud vyhlášených KPZ na našem území [14] i dalších odborných příspěvků. Řešení projektu probíhalo ve spolupráci s *Národním památkovým ústavem v Praze, Mendelovou univerzitou v Brně – Zahradnickou fakultou, Českým vysokým učením technickým – Fakultou stavební*. Bližší informace o projektu jsou k dispozici na jeho webových stránkách: <http://www.kpz-naki.cz/>.

Ve stejném institucionálním zastoupení probíhá v současnosti řešení navazujícího výzkumného projektu *Identifikace a prezentace památkového potenciálu historické kulturní krajiny České republiky*. Projekt je proponován na období let 2016–2020. Jeho cílem je identifikovat, dokumentovat a prezentovat poznatky o hodnotách historické kulturní krajiny (HiKK) s památkovým potenciálem a rozvinout stávající systém ochrany HiKK, vycházející z institutu památkových zón, a to na základě podchycení typologických východisek, napomáhajících k rozpoznání potenciálu ochrany na doposud nechráněných částech historické kulturní krajiny. Řešení projektu zahrnuje po obsahové stránce metodologické uchopení přístupu k budoucí ochraně doposud nechráněných částí HiKK, vycházející ze zpracování národní typologie HiKK. Dále se věnuje identifikaci a dokumentaci památkově hodnotných segmentů, struktur a prvků vybraných částí HiKK a prezentaci památkového potenciálu historické kulturní krajiny ČR formou výstavy, specializovaných map a odborných publikací. Východiskem řešení projektu jsou kategorie HiKK UNESCO, uvedené v předchozí kapitole. Ve zkušebním provozu jsou spuštěny internetové stránky projektu na adrese: <http://www.hikk-naki.cz/>.

Závěr

Kulturní krajina je dědictvím předků, domovem současníků a věnem, které jednou předáme našim dětem. Tvoří významnou součást našeho života a představuje svébytnou složku kulturního dědictví. Ve své mnohotvárnosti a jedinečnosti přispívá k národní identitě, je zdrojem historického poznání, zdrojem umělecké inspirace, ale též nositelem ekologických a ekonomických hodnot. Kulturně-historicky cenná území, která jsou v oboru památkové

péče označovány jako historická kulturní krajina, vyžadují odpovědnou a systematickou péči. Ta musí být založena na rozpoznání těchto území a kvalitní identifikaci jejich památkových hodnot. Toto je prvotním předpokladem pro odpovědné usměrňování jejich dalšího rozvoje.

Příspěvek byl zpracován na základě řešení projektu výzkumu a vývoje NAKI DG16P02M034 „Identifikace a prezentace památkového potenciálu historické kulturní krajiny České republiky“, podporovaného z prostředků MK ČR.

Literatura:

- [1] Sdělení federálního ministerstva zahraničních věcí č. 159 ze dne 6. května 1991 o sjednání Úmluvy o ochraně světového kulturního a přírodního dědictví. In Sbírnka zákonů České a Slovenské federativní republiky. 1991, částka 32, s. 682-688.
- [2] Sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 73 ze dne 11. srpna 2000 o sjednání Úmluvy o ochraně architektonického dědictví Evropy. In Sbírnka mezinárodních smluv. 2000, částka 35, s. 1241-1257.
- [3] Sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 13 ze dne 24. ledna 2005 o sjednání Evropské úmluvy o krajině. In Sbírnka mezinárodních smluv. 2005, částka 6, s. 113-129.
- [4] Kučová, V. (2008): Kulturní krajina a krajinné památkové zóny v České republice v kontextu světového kulturního a přírodního dědictví. In Zprávy památkové péče, roč. 68, č. 4, s. 295-301.
- [5] Zákon České národní rady č. 20, o státní památkové péči. In Sbírnka zákonů Československé socialistické republiky. 1987, částka 6, s. 214-227.
- [6] Zákon České národní rady č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny. In Sbírnka zákonů České a Slovenské federativní republiky. 1992, částka 28, s. 666-692.
- [7] Zákon č. 183, o územním plánování a stavebním řádu (stavební zákon). In Sbírnka zákonů České republiky. 2006, částka 63, s. 2226-2290.
- [8] MK ČR: Státní kulturní politika na léta 2015-2020 (s výhledem do roku 2025) [online]. Dostupné z <http://www.mkcr.cz/cz/kulturni-politika/statni-kulturni-politika-na-leta-2015-2020--s-vyhledem-do-roku-2025-252032/> [cit. 12. dubna 2017].
- [9] Weber M., a kol.: Metoda podchycení identických prvků zeleně venkovských sídel a krajiny. – Zpráva projektu C.11.4.04, VÚOZ Průhonice 1992, 62 s.
- [10] Weber M., Novotná G.: Strategie odpovědnosti za českou krajinu minulosti, dneška a budoucnosti. In: Dejmal I. [ed.]: Tvář naší země – krajina domova 0. Sborník 3. roč. konf. Lomnice nad Popelkou, Studio JB pro Společnost pro krajinu 2005, s. 131–159.
- [11] Lipský Z. a kol.: Vývoj krajiny Novodvorská a Žehušicka ve středních Čechách. Praha, Karolinum 2011, 202 s.

- [12] Lipský Z. a kol.: Současnost a vize krajiny Novodvorská a Žehušicka ve středních Čechách. Praha, Karolinum 2013, 406 s.
- [13] Kučera P. (ed.) a kol.: Úmluva o krajině = Landscape inconvenience: důsledky a rizika nedodržování Evropské úmluvy o krajině. Brno, Mendelova univerzita 2014, 183 s.
- [14] Kuča K. (ed.): Krajinné památkové zóny České republiky. Praha, Národní památkový ústav 2015, 511 s.

KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

PŘEDINDUSTRIÁLNÍ KRAJINA SLOVÁCKA

Jaromír Kolejka, Kateřina Batelková

Ústav geoniky AV ČR, Ostrava, oddělení environmentální geografie Brno
Drobného 28, 602 00 Brno

E-mail: kolejka@geonika.cz, batelkova@geonika.cz

Části území se zachovalou druhotnou strukturou krajiny vzniklou cca před polovinou 19. století, lze považovat za existující segmenty předindustriální krajiny. Takové území si zachovalo podobný charakter parcelace a využití pozemků z doby před zahájením hlavní vlny průmyslové revoluce u nás. Srovnávací podklady registrující starou předindustriální druhotnou strukturou krajiny jsou představovány jak daty II. vojenského mapování, tak indikačních skic katastrálního mapování. Vlastní zdroj informací o předindustriální krajině je reprezentován recentním barevným ortofotem. Region Slovácka, který byl účelově vymezen, vykazuje jen poměrně malé množství kritériím vyhovujících segmentů.

Úvod

Okřídlené rčení, že kulturní krajina České republiky prodělává dramatické změny, se v současné době dotýká především periferií velkých měst a podobně také jinde se změny využití krajiny především týkají růstu urbanizovaných ploch. Přesto zůstávají v ČR nemalé plochy „imunní“ vůči ekonomickému a společenskému tlaku na racionální využívání. Zatímco v regionech s nejcennějšími půdami racionalita spočívá ve specializaci a intenzifikaci využívání stávajícího půdního fondu, v méně příznivých regionech je dána poklesem intenzity využívání spojené se zatravňováním a zčásti i zalesňováním, byť se nárůst podílu lesa přesně nepromítá do katastrálních čísel díky špatné evidenci (I. Bičík, ústní sdělení 10. 4. 2017). Zatímco změnám využití krajiny je v odborné i laické komunitě věnována nemalá pozornost, o poznání méně ostře jsou vnímány stabilní, či stagnující plochy.

Prakticky ze všech minulých období vývoje kulturní krajiny ČR přežívají do současnosti zachovalé segmenty. Pravda, prakticky žádný z nich, a to ani pečlivě udržované zámecké zahrady a parky, nezůstávají stejné jako v době svého vzniku. Za drobné, početné, avšak skryté změny může jejich péče a údržba. Čím vyšší stáří je takovým segmentům přisuzováno, tím méně jich lze nalézt. Také jejich definování a popis původnosti je relativní, neboť reprezentativní vzory kulturní krajiny té či oné doby jsou do značné míry dány představami často vyplývajícími z uměleckých děl. Zda barokní krajina Čech a Moravy byla skutečně tak malebná, jak ji dokumentuje staré krajinomalby a veduty, nelze realistickou dokumentací, zpravidla kartografickou, plošně doložit, snad s výjimkou některých panství. Přitom je známo, že v době baroka, po stabilizaci poměrů a populačním růstu po třicetileté válce, kulminoval hlad po půdě, jenž vedl k vysokému odlesnění území Zemí koruny české (pravděpodobně až na pouhou cca 5 %-ní lesnatost území dnešní ČR). Koncem 18. století tak byla legalizována řada opatření na podporu lesnatosti a racionální hospodaření s půdou, včetně zákazu pastvy

v lesích. Obnova lesa se týkala jak výsadeb po středověkém mýcení pro účely dolování, výstavby, pastvy či topení v obydlích, tak i ploch, kde rozumné hospodaření s lesem již existovalo dříve. Mezi závěrem barokní doby (přibližně 3. čtvrtina 18. století) a intenzivním nástupem průmyslové revoluce (cca v polovině 19. století) se tak odehrály v krajině změny spojené s příchodem řady inovací.

K inovacím tohoto období patří: zrušení nevolnictví a s tím spojené částečné uvolnění a mobilizace pracovních sil na venkově, legalizování protestantské církve a s tím spojená jistá racionalizace v místních ekonomikách, zrušení pozemkového vlastnictví rozhodujících částí církevních institucí (uživatelé pozemků však církev většinou nominálně zůstala), zavedení cílené obnovy lesa vysazováním a vyséváním (bohužel často nepůvodními taxony), všeobecné rozšíření pěstování cukrové řepy (na vhodných rovinatých a vlhkých pozemcích zpravidla údolních niv či vypuštěných rybníků), rozvoj moderní dopravní sítě – nejprve silniční, později železniční. Svoji roli nepochybně sehrála povinná školní docházka a s ní spojený nárůst vzdělanosti a s ní spojený vyšší stupeň racionálního využívání půd (střídání plodin, vypuštění úhoru, masivní zavedení brambor a výkonnějšího nářadí a strojů). Tyto inovace se adaptovaly na poměry (přírodní, společenské, majetkové) v českých zemích a současně se na ně adaptovaly aktivity člověka a jejich průměty do území (neboli využití ploch). Celkově došlo k výrazné restrukturalizaci (přerozdělení) pozemků podle plodin, intenzity využívání a „nabalení“ se nových aktivit na příští inovace (cukrovarnictví, lihovarnictví, růst běžných a specializovaných sídel, zahuštění cestní sítě, pěstování produktů také pro vzdálenější trhy atd.). Do období průmyslové společnosti, jež přineslo další hluboké změny, tak vstupovala krajina Čech, Moravy a Českého Slezska na území dnešní ČR jako charakteristický systém. Jeho vizuálním průmětem do území byla dominantní poměrně intenzivně využívaná zemědělsko-lesní krajina (poměr lesa a zemědělských ploch značně kolísal především podle terénních a klimatických poměrů – na ně vázané dostupnosti a úrodnosti půd) s převažující drobnou pozemkovou držbou, zatímco velkoplošné hospodaření se prosazovalo u panských velkostatků, pokud zde nedošlo k pronájmu půdy drobným zemědělcům. V zásadě se v té době stabilizovaly okraje velkých lesních celků (zpravidla patřících vrchnosti zavádějící prakticky již všude jejich racionální využití) a redukovaly plochy luk a pastvin.

Aniž bychom zde popisovali změny, které v krajině přinesla průmyslová (nejprve kapitalistická, po ní socialistická) společnost a současné postindustriální období, je třeba zdůraznit, že ty segmenty krajiny, které od poloviny 19. století nedoznaly zásadních strukturálních změn do současnosti, patří do kulturního dědictví českého státu. Jejich evidence a dokumentace jako segmentů předindustriální krajiny (dále PreIK) na příkladu Slovácka na Moravě je námětem tohoto příspěvku.

Pojem předindustriální krajiny

Za předindustriální krajinu a segmenty předindustriální krajiny lze v tomto příspěvku označovat areály současné krajiny se zachovalou druhotnou strukturou krajiny, tedy s rozmístěním a zastoupením zástavby, orné půdy, trvalých kultur, lesa, cest a stezek, případně těžebních, vodních aj. ploch, která vznikla a vyvíjela se v době předcházející formování průmyslové společnosti v českých zemích. Předindustriální krajina Česka je tak

obecně datována do období před nástupem hlavní vlny průmyslové revoluce, konvenčně tedy před rok 1850. Lze předpokládat, že taková krajina, resp. její drobnější segmenty nesou znaky poměrně nepřerušeno technického, socioekonomického a kulturního vývoje od pobělohorské doby s ohledem na místní přírodní poměry a dopady uvedených předindustriálních inovací. Takové areály se z různých důvodů ocitly na periferii navazujícího vývoje a staly se relikty druhotné krajinné struktury z předchozího období. Takovým areálům rozličných velikostí a obsahu se tedy následně, jinde velmi hluboké společensko-ekonomické změny vyhnuly, nebo se jich dotknuly jen částečně. Zachovalé segmenty předindustriální krajiny nejsou v ČR, vyjma vyhlášených a připravovaných krajinných památkových zón, v podstatě evidovány. V minulosti sice proběhlo jejich částečné zohlednění v některých případech přípravy dokumentace územních systémů ekologické stability krajiny (ÚSES), avšak k celoplošné regionální či národní evidenci se teprve nyní přikročuje.

Za konkrétní segment předindustriální krajiny lze tedy v podmínkách ČR považovat ta území, která v současnosti vykazují: (1) podobnou diferenciaci pozemkové držby, jak tomu bylo před rokem 1850, (2) podobnou strukturu využití těchto pozemků, jak tomu bylo před rokem 1850, (3) podobný vzhled tohoto území, jak tomu bylo v daném období minulosti.

„Podobnost“ spočívá v tom, že v zásadě zůstala zachována velikost, tvar a poloha typických parcel pozemků. Ačkoliv se od místa k místu v rámci těchto parcel měnilo jejich konkrétní využití, docházelo k jejich spojování a rozdělování (v rámci „místní velikostní normy“), celková kompozice a mozaika využití dílčích ploch v tomto segmentu přetrvává neměnná. Některé strukturální změny jsou však pro označení jako „segment předindustriální krajiny“ jsou s jistou opatrností přijatelné, pokud souvisejí pouze s poklesem intenzity využívání pozemků (např. zatravněním orné půdy, nikoliv však zalesněním, což mění vizuální stránku území).

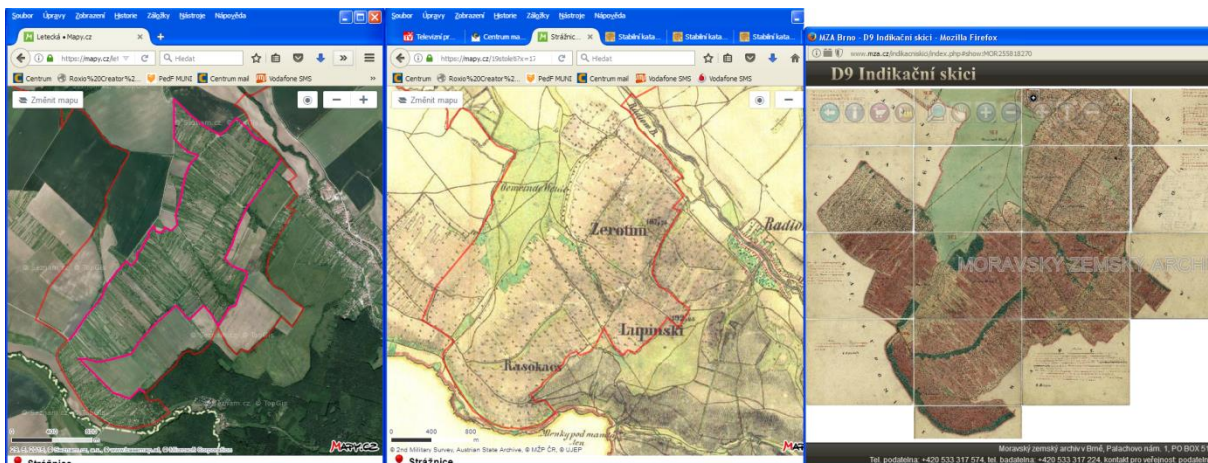
Rovněž UNESCO považuje segmenty dávné (staré) krajiny za cenné kulturní dědictví (např. Bandarin, ed, 2009). K systematické evidenci tohoto typu kulturního dědictví zatím přistoupilo jen málo států nebo regionů. Příkladem úspěšné inventarizace předindustriálních segmentů krajiny všech velikostí je region Vlámského společenství v Belgii, kde proběhl vzorový soupis a klasifikace zjištěných areálů, ale také zakomponování poznatků do regionální legislativy a územně plánovací praxe (van Eetwede, Antrop, 2005). Postup belgické inventarizace se opíral o srovnávání kvalitních starých map z konce 18. století a soudobých leteckých snímků s následnou verifikací vytipovaných ploch v terénu, navazujícím hodnocením a doporučením. Na části svého území provedlo podobnou inventarizaci Valonské společenství Belgie. Pozornost evidenci starých krajinných reziduí byla věnována v regionech Bretaň ve Francii (evidence typu "bocage"), Alenteju v Portugalsku (leso-zemědělský komplex), Velké Británii (Bunce, et al., 1996) a Nizozemí (Mücher, et al., 2003) v rámci typologie evropské krajiny. Poměrně daleko je evidence "historických krajinných struktur" na Slovensku (Slámová, Jančura, 2012), byť zatím na regionální úrovni. V monografii "Reprezentatívne typy krajiny Slovenska" (Bezák, et al., 2010) byla publikována přehledná národní mapa představující v měřítku 1:500 000 čtyři hlavní typy krajiny s uvedenými strukturami (vinohradnická krajina, typ krajiny s formami rozptýleného osídlení, typ lučně-pastvinářské krajiny, typ báňské krajiny). Rovněž v Atlase reprezentativních

geoekosystémov Slovenska (Miklós, Izakovičová, eds., 2006) je zařazena mapa „typ krajiny s historickými krajinnými štruktúrami“. K celonárodní plošné inventarizaci na lokální úrovni slovenská komunita již přistoupila (viz Hreško, Petluš, eds., 2015).

Segmenty předindustriální krajiny tedy vykazují (podle ad 1-3, viz výše) přítomnost „starých územních či krajinných struktur“, které sice přežívají v současné lokální ekonomice, avšak formou a intenzitou využívání jsou odlišné od soudobého moderního mechanizovaného, velkoplošného (v případě drobné pozemkové držby) a vysoce intenzivního (a chemizovaného) využívání. Často jsou tyto pozemky v území rozmístěny podle tradic platných v daném regionu, což nemusí odpovídat optimálním protierozním účinkům parcelace (např. po spádnicí, obecně na příkrých svazích), zásobování vláhou (např. rovinaté neodvodněné pozemky). Často významnou roli v zachování jejich existence hraje snadná dostupnost (blízkost k obydlím majitelů) bez ohledu na třeba náročné terénní podmínky.

Datové zdroje a metody zjišťování segmentů předindustriální krajiny

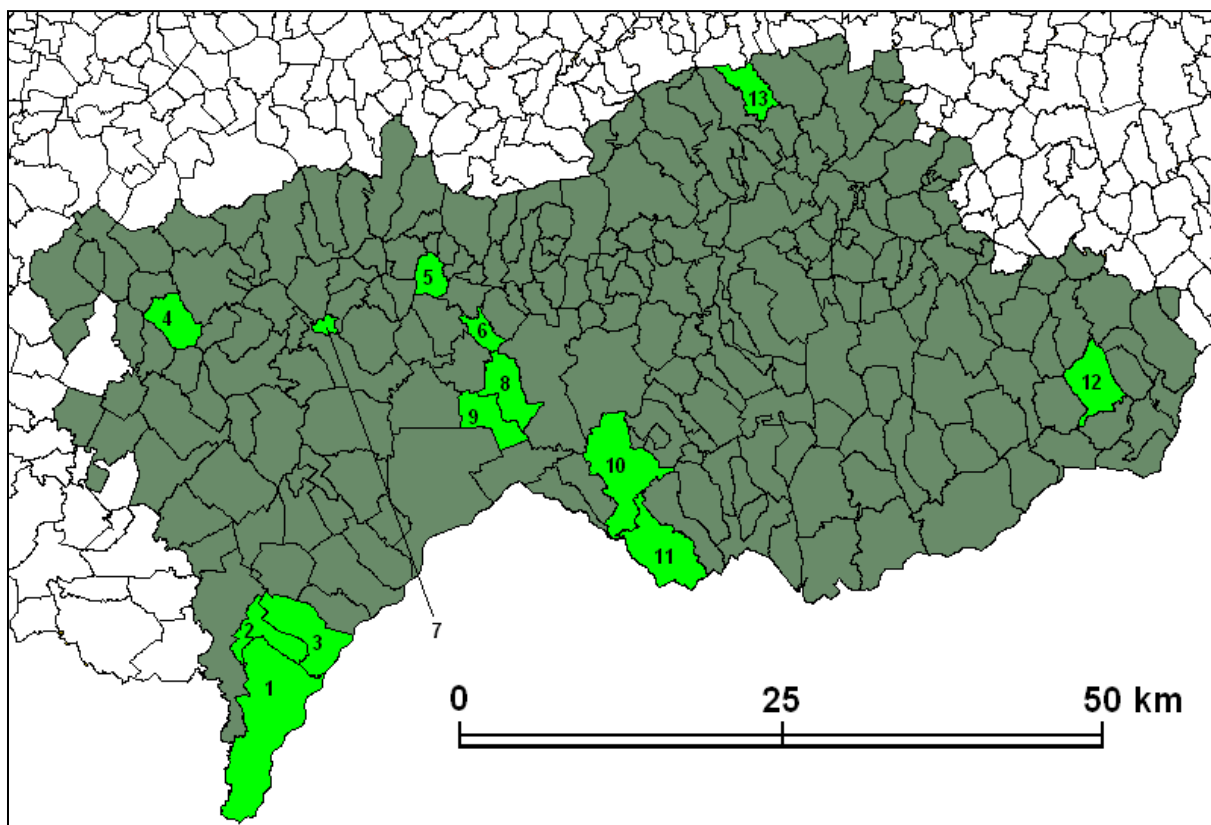
Segmenty předindustriální krajiny jsou zjišťovány v současné krajině ČR zpravidla jako území s drobnou pozemkovou držbou. Jiným indikátorem PreIK v případě dávného velkoplošného využívání pozemků jsou osamoceně stojící shluky budov. Ty reprezentují dřívější velkostatky, cukrovary či lihovary obvykle obklopené pozemky velkých rozměrů v současnosti i v minulosti. Zdrojem hledaných informací o výskytu zájmových území PreIK jsou recentní barevná ortofota veřejně dostupná na webu (<https://mapy.cz/letecka>). V tomto podkladu jsou po jednotlivých katastrálních územích vizuálně on-screen vyhledávány zájmové „staré struktury“, které indikují segmenty předindustriální krajiny. Výraznou úsporou práce je vyhledávač, který po zadání názvu katastrálního území (ve většině případů totožným s názvem obce) orámuje zkoumané katastrální území výraznou hranicí (v ortofotomapě a dalších na této stránce nabízených mapách). Následně jsou vyhlednuté lokality ověřovány na staré mapě II. vojenského mapování (většinou z 1. poloviny 19. století) umístěné ve stejném zdroji (<https://mapy.cz/19stoleti>). Pokud zde není ověření průkazné (zpravidla díky nižší rozlišovací schopnosti tohoto podkladu – v originále odpovídající mapovému měřítku 1:28 800), finální kontrola se provádí nad tzv. indikačními skicemi katastrálního mapování z cca 1. čtvrtiny 19. století v původním rozlišení odpovídajícím měřítku 1:2 880 dostupnými na webové stránce Moravského zemského archivu v Brně (<http://www.mza.cz/indikacniskici/>). Printscreeny těchto tří uvedených zdrojů jsou pro každý zjištěný segment PreIK přenášeny do některého grafického SW (např. Malování v MS Office, Corel Draw, Irfan View, ACDSee apod.), v něm je vytvořena základní dokumentace lokality sestávající s on-screen orámováním zájmového segmentu nad příslušnou zvětšeninou ortofota v použitém grafickém SW a důkazovou dokumentací prostřednictvím starých kartografických podkladů II. vojenského mapování a indikační skice. Materiál je pak předávám s označením příslušného katastrálního území předáván do laboratoře GIS k zavedení do geodatabáze PreIK. Tento postup je nenáročný na potřebu specifického SW (obr. 1). Jinou možností je přímá tvorba vektorů hranic zájmových segmentů v GIS nad otevřenými podklady stejného typu v ArcGIS a jejich uložení v připojené geodatabázi. Vektorizace obrysů segmentů tak probíhá za pomoci nástrojů GIS nad stejnými výchozími daty vystavenými na stránkách CENIA.

Obr. 1: Příklad obrazové dokumentace pro zjištění segmentu předindustriální krajiny jižně od města Strážnice v okrese Hodonín (vlevo – růžovou linií ohraničený segment PreIK uvnitř hranic k. ú. města Strážnice – červeně; uprostřed – analogický výřez z mapy II. vojenského mapování pro příslušnou část k. ú. města Strážnice; vpravo – přibližně stejný výřez z indikační skice pro tuto část k. ú. města Strážnice). Zdroj dat: <https://mapy.cz/>; <http://www.mza.cz/indikacniskici/>

Identifikace segmentů předindustriální krajiny na Slovácku

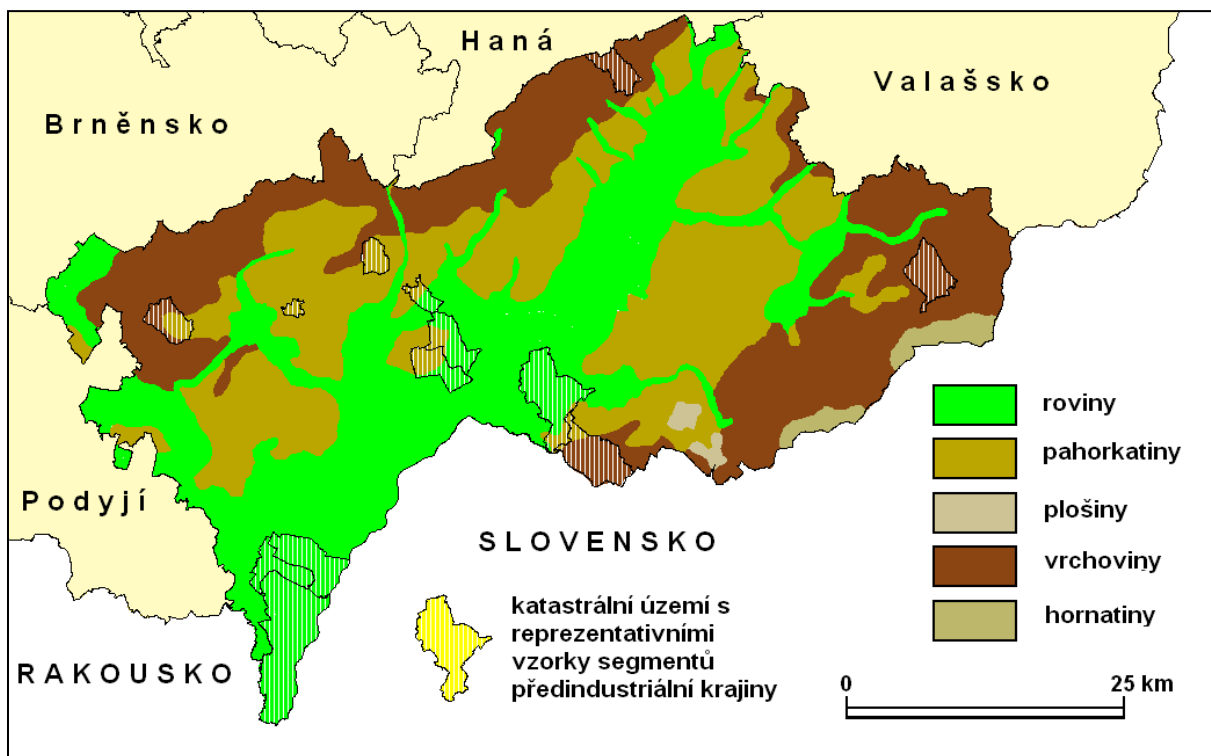
Zjišťování segmentů předindustriální krajiny probíhá v zájmovém území Slovácka v rámci řešení projektu Ministerstva kultury České republiky „Inventarizace předindustriální krajiny Moravy a zajištění informovanosti veřejnosti o její existenci jako kulturním dědictví“. Vzhledem k značnému rozsahu historického území Moravy s více než 4000 katastrálními územími, bylo území Moravy v hranicích z roku 1930 (s opravami podle detailních změn průběhu hranic k. ú. k současnému stavu) rozděleno do pracovních regionů pojmenovaných podle etnoregionů, regionálních metropolí, orografických jednotek či vodních toků. Zatímco zařazování k. ú. v centrálních částech těchto regionů bylo bezproblémové, v kontaktních zónách pracovních regionů již bylo zařazení nejisté, neboť příslušnost mnoha k. ú. zvláště k etnoregionům nebyla často nikde v dostupných zdrojích deklarována. Pracovní region Slovácka tak ve výsledku zahrnuje 229 k. ú. (obr. 2).

Obr. 2: Zájmové území pracovního regionu Slovácko s vyznačením zařazených katastrálních území. Světle zeleně zvýrazněny reprezentativní k. ú. Čísla označují tato katastrální území: 1 – Lanžhot, 2 – Kostice, 3 – Tvrdonice, 4 – Boleradice, 5 – Sobůlky, 6 – Skoronice, 7 – Karlín, 8 – Vacenovice, 9 – Ratíškovice, 10 – Strážnice na Moravě, 11 – Radějov u Strážnice, 12 – Komňa, 13 – Košíky. Zdroj dat: ČSÚ

Pro výběr reprezentativních segmentů předindustriální krajiny Slovácka byla vybrána ta katastrální území s výskytem PreIK, která zastupují jednotlivé typy přírodních krajin regionu představované zjednodušeně morfometrickými typy reliéfu (od rovin po hornatiny). Tyto typy dobře umožňují si vytvořit představu o tvářnosti reliéfu podle jeho výškové členitosti, neboť reliéf je základní fyziognomickou složkou krajiny a vedle využití ploch nejlépe umožňuje formování krajinného rázu toho kterého segmentu PreIK. Zařazení vzorových příkladů segmentů PreIK do přírodních jednotek reprezentovaných vizuálně morfometrickými typy reliéfu pak umožňuje čtenáři map vytvoření základní rámcové představy o vzhledu daného segmentu (viz obr. 3).

Dosavadní výsledky šetření dokumentují, že segmenty PreIK se na Slovácku nevyskytují ve všech k. ú. Poměrně málo se jich vyskytuje v rovinaté části regionu, kde tlak na intenzivní zemědělské (ale i jiné) využití půdy podpořil velkoplošné hospodaření trvající cca od 60. let minulého století do současnosti v terénu příhodném pro všestranné nasazení zemědělské mechanizace. Minimální překážky pro výstavbu jsou patrně důvodem rychlého územního růstu sídel, což vedlo k vymizení drobné parcelace v zázemí historických jader obcí.

Obr. 3: Rozmístění katastrálních území se vzorovými příklady segmentů PreiK na Slovácku v jednotkách přírodní krajiny pro zjednodušení reprezentovaných morfometrickými typy reliéfu

Typickým příkladem obce s relativně dobře zachovalým segmentem PreiK je obec Tvrdonice v rovinaté krajině na Břeclavsku, ačkoliv většina podobné druhotné struktury v okolí obce zanikla během značného územního růstu zdejší zástavby (obr. 4). Lze předpokládat, že drobná parcelace pozemků se v tomto typu přírodního krajin (prostředí) zachovala především tam, kde se vyskytují relativně nejchudší půdy v těsném zázemí sídla a nebyl silný tlak na jejich kolektivizaci, či naopak ze stejného důvodu byly během restitucí scelené pozemky rozděleny mezi vlastníky.

Obr. 4: Poměrně dobře zachovalá předindustriální parcelace pozemků jihozápadně od centra obce Tvrdonice na Břeclavsku je lokalizována do rovinatého terénu s nevýraznými písčnými přesypy krytými sprašemi. Zdroj dat: mapy.cz

Spíše výjimečně se původní distribuce pozemků zachovala v rovinaté údolní nivě. Tam sdružování zemědělských pozemků v minulosti probíhalo snad nejintenzivněji. U lesních celků tomu bylo obvykle naopak, neboť zpravidla patřily jednomu vlastníku. Tam se změny využití ploch dotýkaly těch areálů, které byly vyčleněny pro lokálně nezbytné intenzivnější využívání, např. těžbu štěrkopísků, vysoce produktivní louky a nepodlehly odlesnění a rozorání v době cukrovarnického boomu (viz katastrální území města Strážnice – obr. 5).

Obr. 5: Dobře zachovalá struktura lesních pozemků v nivě řeky Moravy v zázemí města Strážnice. Zdroj dat: www.mapy.cz; www.mza.cz

V členitějším reliéfu se do role půdy nejméně vhodné k velkoplošnému obdělávání dostaly ty parcely, které se nacházejí na sklonitějších, či jinak obtížněji dostupných svazích (např. vzdálených od centra obce, za terénní nebo jinou překážkou apod.). Obcí tohoto typu je na území pracovního regionu Slovácko poměrně velké množství díky poměrně kontrastnímu reliéfu rovinatých kotlin (zejména Dolnomoravského úvalu) těsně se přimykajících k mladým karpatským pohořím. Poříční roviny se v kotlinách uvnitř pohoří výrazně rozšiřují, avšak vlhké půdy byly postupně odvodněny a v rovině slouží velkoplošnému využívání. Sklonitější svahy (často jediné v k. ú. obce) v dobré pěší dostupnosti od zástavby obcí byly buď ponechány v podobě záhumenků původním vlastníkům, anebo rozdrobeny

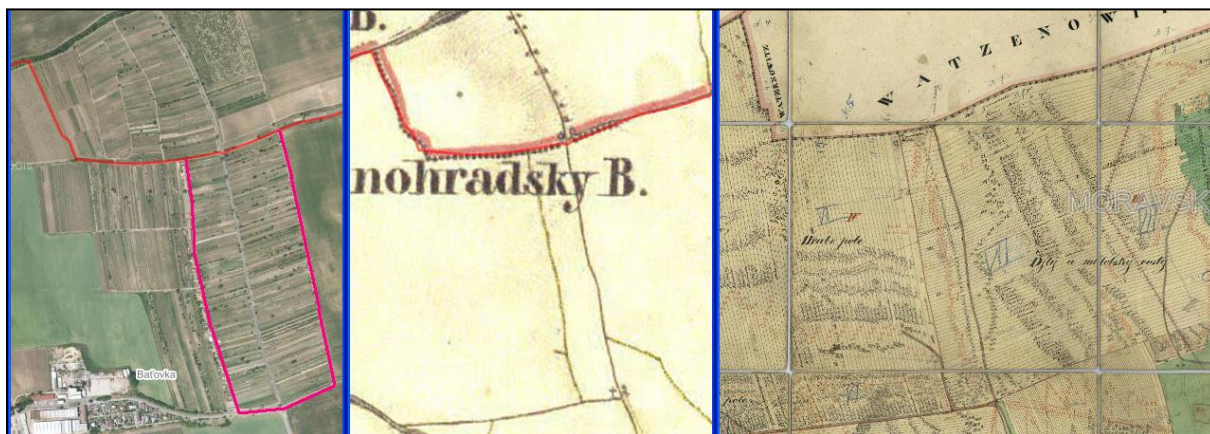

během restitucí podle původní parcelace zpravidla odpovídající pozemkové struktuře evidované v indikačních skicích. Příkladem je k. ú. obce Skoronice na Hodonínsku (obr. 6).

Obr. 6:
Zbytky drobné parcelace pozemků v k. ú. obce Skoronice využívané jako vinohrady se sklepy. Zdroj dat: www.mapy.cz

Poměrně hojným případem zachovalých segmentů předindustriální krajiny jsou areály drobné parcelace pozemků v těch katastrech obcí, které mají těžišťe v rovině, avšak jejich k. ú. sahají na vzdálených okrajích do vyšších poloh. Tato situace je typická zejména pro obce, jejich periferní části katastrů jsou právě v členitějším terénu (ten ostatně dobře sloužil k rozhraničení zájmových sfér obcí a později k vytýčení hranic k. ú.). Na Slovácku tento typ vhodně reprezentují protažené katastry obcí Ratíškovice, Vacenovice a města Strážnice (obr. 7).

Obr. 7: Drobná parcelace pozemků v k. ú. Ratíškovic na periférii území obce v mírně členitějším terénu. Zajímavostí je absence příznaků drobné pozemkové držby v mapě II. vojenského mapování (uprostřed). Zdroj dat: www.mapy.cz; www.mza.cz

V podhorských a horských částech pracovního regionu Slovácka je zástavba obcí zpravidla rozložena podél vodních toků v postupně se zahlubujících údolích. Pro velkoplošné hospodaření se tak spíše hodí pozemky na ploších rozvodích dále od zástavby. Drobná parcelace se tak zachovala na údolních svazích poblíže zástavby bez ohledu na to, zda je parcelace vedena po spádnicí, šikmo po svahu či po vrstevnici. Drobné pozemky se zachovaly rovněž v úzké údolní nivě (obr. 8).

Čím se však reliéf stává členitějším a klima chladnějším, ubývá areálů se zachovalou starou strukturou využití ploch. Ve velmi členitém horském terénu došlo k opuštění drobných pozemků a ty etapovitě přešly přes spontánní zatravnění k postupnému zarůstání lesem. Kulturní dědictví v podobě segmentů předindustriální krajiny je zde pravděpodobně nejvíce ohroženo, resp. již zaniklo díky ekologizaci využití krajiny. Rovněž květné bělokarpatské louky je zapotřebí uměle udržovat kosením a pastvou v chráněných plochách, neboť zájem o jejich náležité ekonomické využití prakticky vymizel.

Obr. 8: Poměrně rozsáhlé areály s původní parcelací pozemků v zázemí zástavby obce Komňa na Uherskohradištsku na úpatí Bílých Karpat. Zdroj dat: www.mapy.cz

59

Poměrně dobrým kompromisním řešením na pomezí udržení typického rázu krajiny v obtížných přírodních podmínkách a setrvalého ekonomického využití je cílené zatravnění při zachování původní pozemkové struktury orné půdy. Sice v takových případech nelze uvažovat o dokonalém zachování kulturního dědictví v podobě segmentů předindustriální krajiny, avšak zatravnění do jisté míry simuluje původní sezónní vzhled krajiny (obr. 9).

Obr. 9: Šikmo po svahu vedené dlouhé, nyní zatravněné pozemky s mezemi zvýrazněnými drobnými keři v k. ú. obce Košíky ve Chřibech na Uherskohradištsku odpovídají evidenci z první poloviny 19. století. Zdroj dat: www.mapy.cz; www.mza.cz

V teplejší, avšak stále členité části pracovního regionu Slovácko v prostoru Ždánického lesa se drobná pozemková držba dlouhodobě uchovává díky intenzivnímu vinařství a ovocnářství, a to na poměrně rozsáhlých plochách. Přestože není pochyb o tom, že v průběhu posledních dvou set let docházelo ke změnám využívání jednotlivých pozemků, tak

KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

www.npu.cz

jak stárly vysázené kultury, celkově se udržuje teritoriální distribuce parcel, co se týče jejich tvarů i velikostí. Členitý reliéf okrajů Ždánického lesa je vázán na hlubší údolí zpravidla na podloží flyšových pískovců, zatímco mírnější svahy a oblé elevace jsou typické pro klasický flyš s hojným zastoupením méně odolných jílovců. Půdy na pískovcích jsou tak zpravidla chudší a v konkurenci okolních úrodnějších půd jsou zalesněny, či ponechány místně v drobné držbě. Právě vinařství a sadovnictví tradičně udržuje vzhled a strukturu předindustriální krajiny v okolí Boleradic (obr. 10).

Obr. 10: Jižní svahy údolí Ha-rasky na flyši S a SV od Boleradic na Břeclavsku. Zdroj dat: www.mapy.cz

Tyto areály jsou dlouhodobě rozděleny do úzkých parcel protažených po spádnicích, což nutí k ruční práci v místních vinohradech, ovocných sadech a zahradách (obr. 11). Sousedící, avšak od obce již vzdálené svahy původně s podobnou strukturou využití ploch byly v období socialismu terasovány do větších bloků po vrstevnici a ty zcela překryly původní parcelaci. Stinné svahy jižně od obce s bývalými obecními pozemky postupně „zplaněly“ a zarůstají náletovými dřevinami. Toto území tak nelze zařadit do kategorie předindustriálního kulturního dědictví v krajině.

Obr. 11: Boleradice. Areály drobné parcelace pozemků v zásadě respektují strukturu využití krajiny v předindustriálním období

Závěr

Segmenty předindustriální krajiny jsou specifickým případem kulturního, resp. přírodně kulturního dědictví. Při vzniku těchto segmentů se kombinovaly přírodní faktory území s faktory společensko-hospodářskými. Kombinace těchto faktorů pak později vedla k tomu, že v následujících obdobích po vzniku se tyto segmenty udržely. Zatímco přírodní faktory jsou – měřeno délkou lidského života – víceméně konzervativní, společenské a hospodářské poměry se mění poměrně rychle. Proces přestavby kulturní krajiny v posloupnosti procesů inovace – adaptace – restrukturalizace se tak neustále opakuje a udržuje krajinu jako celek dynamickou. Konzervativními areály krajiny přenášející do současnosti relikty minulosti v podobě např. segmentů předindustriální krajiny se vyhnuly těm dopadům inovací, které „nutily“ ke změně využívání. V podmínkách ČR jimi byly zejména nároky na ruční práci při drobné parcelaci pozemků v prostředí nevhodném pro mechanizaci, či pro neefektivnost hospodaření na relativně (s ohledem na sousedství) méně vhodných půdách. Proto se v pracovním regionu Slovácka segmenty předindustriální krajiny zachovaly zejména v lokálně extrémním prostředí. Jako takové je lze jen velmi obecně považovat

za reprezentanty předindustriální krajiny celého regionu. Pravda, podobná parcelace pozemků, struktura jejich využití v oné dávné minulosti pravděpodobně převládala (vyjma pozemků velkostatků), ale jen zcela mimořádně se uchovala prostředí příznivém pro moderní efektivní velkoplošné hospodaření. Hodnota segmentů předindustriální krajiny se tak odvíjí nejen od míry zachovalosti, ale také reprezentativnosti pro konkrétní typy kulturní krajiny. Jestliže je vhodných reprezentantů daného typu krajiny velice málo, jejich hodnota tím enormně vzrůstá a je nutné uvažovat o opatřeních pro jejich uchování do budoucnosti.

Mezi úkoly řešeného projektu tak patří mnohostranné hodnocení vlastností segmentů předindustriální krajiny. Zjištěné případy jsou průběžně kvantitativně klasifikovány do tří velikostních kategorií:

- areál předindustriální krajiny (od 5 do 10 ha);
- okrsek předindustriální krajiny (do 1 km²) a
- místní předindustriální krajina (nad 1 km²).

Nezbytnou je rovněž popisná funkční klasifikace segmentů podle aktuálního vzhledu a využití, čili podle druhotné struktury krajiny, např.:

- drobná držba s vinohrady a sady,
- drobná držba s ornou půdou a loukami,
- drobná držba s keřovými mezemi a loukami,

přičemž zdůvodnění klasifikace je obsaženo v textu popisu u každého identifikovaného případu. Podle charakteru identifikovaného případu je navrhováno standardizované opatření, specifikované s přihlédnutím k individuálním parametrům daného segmentu.

Z hlediska kvalitativní klasifikace pak jde o rozdělení segmentů do tří tříd podle míry původnosti:

- výjimečně zachovalý,
- dobře zachovalý,
- uspokojivě zachovalý,

přičemž zdůvodnění klasifikace je opět uvedeno u každého identifikovaného případu. Podle charakteru identifikovaného případu jsou navrhována standardizovaná opatření, specifikovaná s přihlédnutím k individuálním parametrům výjimečných lokalit.

Inventarizace a výzkum segmentů předindustriální krajiny byly podpořeny projektem Ministerstva kultury České republiky „Inventarizace předindustriální krajiny Moravy a zajištění informovanosti veřejnosti o její existenci jako kulturním dědictvím“ č. DG16P02B042.

Literatura

BANDARIN, F., ed., (2009): World Heritage Cultural Landscapes. A Handbook for Conservation and Management. World Heritage Papers 26, UNESCO, Paris, 420 s.

BEZÁK, P., et al. (2010): Reprezentatívne typy krajiny Slovenska. 1. vyd., Ústav krajinej ekológie Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 179 s.

BUNCE, R. G. H., BARR, C. J., CLARKE, R. T., HOWARD, D. C., LANE, A. M. J. (1996): ITE Merlewood Land Classification of Great Britain. Journal of Biogeography, roč. 23, č. 5, s. 625-634.

van EETWELDE, V., ANTROP, M. (2005): The significance of landscape relic zones in relation to soil conditions, settlement pattern and territories in Flanders. Landscape and Urban Planning, roč. 70, č. 2, s. 127-141.

HREŠKO, J., PETLUŠ, P. (eds.) (2015): Atlas archetypov krajiny Slovenska. Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra, 113 s.

MIKLÓS, L., IZAKOVIČOVÁ, Z., et al. (2006): Atlas reprezentatívnych geoeosystémov Slovenska. ÚKE SAV, Ministerstvo životného prostredia SR/Ministerstvo školstva SR, Bratislava, 125 s.

MÜCHER, C. A., et al. (2003): Identification and Characterisation of Environments and Landscapes in Europe. Alterra rapport 832, Alterra, Wageningen, 120 s.

SLÁMOVÁ, M., JANČURA, P. (2012): Typológia historických krajinných štruktúr. In: Konferencia: Krajina-človek-kultúra, 15. máj 2012, TU vo Zvolene, Zvolen, 60 s.

KRKONOŠSKÉ LOUKY JAKO KULTURNÍ DĚDICTVÍ

Ing. Tomáš Janata

Správa Krkonošského národního parku, odborný pracovník péče o bezlesí NP
Dobrovského 3, 543 01 Vrchlabí

E-mail: tjanata@krnap.cz

Krkonošská krajina je lidskými aktivitami intenzivněji zasažena od poloviny 16. století. V té době přichází z alpských zemí kolonizátoři se svými potřebami, zkušenostmi z nakládání s krajinou, hospodářskými zvyklostmi. Formují krkonošské lesy i bezlesí. Plody jejich činností ovlivňují zdejší krajinu, ale i aktivity lidí dodnes. Díky unikátní lokaci, díky nepřetržité péči po více jak čtyři staletí, jsou krkonošské louky přírodním fenoménem minimálně národního významu. Jsou krkonošské louky i fenoménem kulturním?

Jedná se pouze o abstrakt příspěvku.

STAROBYLÉ PAŘEZINY JAKO HISTORICKÁ STRUKTURA KRAJINY

doc. Ing. Antonín Buček, CSc., Ing. Linda Černušáková, Ing. Michal Friedl

Ústav lesnické botaniky, dendrologie a geobiocenologie,
Lesnická a dřevařská fakulta, Mendelova univerzita v Brně
Zemědělská 1, 613 00 Brno

E-mail: bucek@mendelu.cz, nepojmenovateln@gmail.com, michal.friedl@mendelu.cz

Starobylost pařezin

Starobylost lidského poznání schopnosti dřevin tvořit kořenové a pařezové výmladky dokládá již biblický text, vzniklý pravděpodobně v 10. - 6. století před naším letopočtem:

*„O stromu zajisté jest naděje,
by i podtát byl, že se zase zotaví,
a výstřelek jeho nevyhyne.
By se pak i sstaral v zemi kořen jeho,
a v prachu již odumřel peň jeho:
Avšak jakž počje vláhy,
Zase se pučí, a zahustí jako keř.“*

(Bible svatá, Starý zákon, Kniha Jobova 14: 7, dle posledního vydání Kralického z roku 1613)

Počátek využití vegetativní reprodukce dřevin pro vznik lesů výmladkového původu lze umístit na konec mezolitu a počátek neolitu, do období, kdy u nás vznikala a začala se vyvíjet lidmi souvisle osídlená kulturní krajina (Ložek 2007). Výmladkovým způsobem, zaměřeným především na produkci palivového dřeva, byla v minulosti obhospodařována většina lesních porostů nížin, teplých pahorkatin a vrchovin na území České republiky. Bylo to hospodářsky výhodné v dobách, kdy dřevo bylo hlavním zdrojem energie a významným stavebním materiálem. Ve starosídelní oblasti, oblasti pravěké ekumeny byly takto lesy ovlivňovány již od neolitu, v dalších oblastech po celý středověk. Počátek výmladkového hospodaření v evropských nížinných lesích již v neolitu dokládají výsledky dendroarcheologického výzkumu (Szabó 2009).

Vývoj výmladkových lesů

K nejstarším historickým dokladům o výmladkových lesích na našem území patří soupis lesů na Mikulovsku a Lednicku z roku 1384 (Nožička 1956). Z údajů v tomto soupisu, obsahujících kromě názvů lesů i jejich stáří, vyplývá, že pro lichtenštejnské výmladkové lesy bylo tehdy stanoveno sedmileté obmýtí a nejsou uváděny ani žádné výstavky. Významný rozsah výmladkových lesů ve středověku dokumentují výsledky studia jejich rozšíření na Moravě (Szabó et al. 2015). Autoři uvádějí odhad plochy výmladkových lesů v pozdním středověku na Moravě na 4500 km², což je 20 % celkové rozlohy území.

V nízkých lesích obhospodařovaných výmladkovým způsobem se obmýtí obvykle pohybovalo od 20 do 40 let. Kromě nízkého lesa byl výmladkovým způsobem pěstován i les střední, ve kterém byly v pařezinách ponechávány generativně obnovené výstavky některých dřevin, především dubu, do věku 100–150 i více let. Sumarizací údajů o využití ploch v katastrálních územích k roku 1845 bylo zjištěno, že v 1. polovině 19. století zaujímaly nízkokmenné lesy v ČR plochu 1457, 2663 km² (Maděra, Machala, Buček 2015).

Díky nižší potřebě palivového dřeva začalo v 19. století postupně docházet k přeměně nízkých a středních lesů výmladkového původu na les vysoký s podstatně delším obmýtím. Pařeziny byly na les vysokokmenný přeměňovány buď přímým převodem, kdy po vytěžení výmladkového lesa byl nový porost založen z jedinců generativního původu, obvykle umělou obnovou, nebo nepřímým převodem, kdy byly postupně probírány pařezové výmladky tak, že na pařezu zůstal jen jeden kmen. Nepřímým převodem vznikly nepravé kmenoviny, které v České republice v současné době na ploše lesů výmladkového původu převažují a jsou v lesnické evidenci obvykle řazeny do lesů vysokých. Při uplatňování standardních lesnických postupů hrozí úplný zánik starobyklých pařezin v současných nepravých kmenovinách, které se postupně dostávají do mýtného věku.

Přírodní a historické prvky starobyklých výmladkových lesů

Za starobylé pařeziny označujeme lesní porosty výmladkového původu s dlouhodobým kontinuálním vývojem a zachovanými typickými přírodními a historickými prvky (Buček, Drobilová, Friedl 2012, Slach et al. 2016). K významným *přírodním prvkům* ve starobyklých pařezinách patří výmladkové polykormony, hlavaté stromy, doupné stromy, dendrotelmy, výstavky, ekotony, světliny a významné druhy rostlin a živočichů.

Výmladkové polykormony vznikají vegetativní regenerací dřevin. Na schopnosti dřevin obnovit se vegetativně ze spících nebo adventivních pupenů je založena existence výmladkových lesů. Schopnost tvořit pařezové nebo kořenové výmladky je u jednotlivých druhů dřevin velmi odlišná. Staré výmladkové polykormony jsou cennými doklady původního genofondu listnatých dřevin z období před vznikem racionálního lesního hospodářství, spojeného s přenosem semen často na velké vzdálenosti. Stáří výmladkových polykormonů může dosahovat až několik set let, např. v Národním parku Podyjí byl analyzován dubový polykormon se sedmi výmladkovými kmeny starý 825 let (Vrška et al. 2016). Výskyt starých výmladkových polykormonů je rozhodujícím kritériem pro vymezení lokalit starobyklých pařezin a nejdůležitějším kritériem pro hodnocení jejich významu.

Hlavaté stromy vznikají při ořezávání kmene ve větší výšce, kdy se postupně vytváří typická ztloustlá „hlava“. Charakteristické hlavaté stromy tvoří především vrby, vzácnější jsou hlavaté stromy dalších druhů dřevin.

Doupné stromy. Pro starobylé výmladkové lesy je charakteristický častý výskyt stromů s dutinami. Na doupné stromy je vázán výskyt celé řady ptačích druhů, hnízdících v dutinách.

Dendrotelmy, dutiny pařezů či kmenů, alespoň periodicky naplňované vodou tvoří specifický mikrobiotop, významný z hlediska možného výskytu některých druhů organismů. Ve starobyklých výmladkových lesích dendrotelmy charakteristicky vznikají uprostřed nebo na okraji starých výmladkových pařezů. Výskyt dendrotelem je významný z hlediska biodiverzity.

Ekotony, společenstva lesních okrajů s výskytem heliofilních druhů mají velký význam pro biodiverzitu. Často právě v ekotonech lokalit výmladkových lesů je nejvyšší koncentrace výmladkových polykormonů.

Světliny vznikají ve výmladkových lesích buď přirozeně jako stepní či lesostepní polanky na extrémních ekotopech, nebo uměle jako luční či pastevní enklávy. Světliny jsou významnými refugii mnoha vzácných a ohrožených druhů rostlin a také hmyzu.

Výstavky jsou stromy obvykle generativního původu, ponechávané ve výmladkových lesích při mýtní těžbě i po několik obmýtí pro produkci jakostních sortimentů, zajištění přirozené obnovy nebo z důvodů estetických či hledisek ochrany přírody.

Významné druhy a pravé lesní druhy rostlin. Specifické porostní poměry starobylých výmladkových lesů, zejména světelný režim, společně s jejich historickým vývojem vytvářejí jedinečné podmínky pro existenci nejrůznějších druhů rostlin a živočichů. Mnohé z nich jsou na lesy výmladkového původu vázány natolik, že je v jiných biotopech nacházíme jen sporadicky. Zvláštní skupinou rostlin jsou tzv. pravé lesní druhy, k nimž řadíme druhy rostlin s optimem v polozastíněných až zastíněných podmínkách lesních porostů, tedy lesní hemisciofyty a sciofyty (Zlatník 1970). Obvykle se jedná zároveň o druhy náležející mezi špatné a pomalé kolonizátory (Kubíková 1987), tedy druhy, které se do sekundárních lesů nešíří, nebo se šíří velmi pomalu.

Při definování významných *historických prvků* lokalit starobylých pařezin bylo využito prací, které se souborně zabývají drobnými památkami a historickými strukturami venkovské krajiny (Buček 2000; Bukačová 2001; Kyselka 2006, 2014; Štěpánek 1994). Mezi významné historické prvky lokalit výmladkových lesů řadíme archeologické památky, hraniční kameny, hraniční příkopy a valy, hraniční stromy, pověsti a legendy, sakrální objekty, staré cesty a stezky, technické objekty a zbytky pluziny (Buček, Černušáková 2016).

Archeologické památky zahrnují především hradiště, neopevňovaná sídliště, mohylová i plochá pohřebiště, zříceniny hradů, zaniklé středověké vesnice, kamenné kruhy, menhiry, obilní jámy a další. Výskyt významných archeologických památek v lokalitách starobylých lesů podstatně zvyšuje jejich kulturně historický význam.

Hraniční kameny patří mezi topografické terénní památky. Jsou významným dokladem vlastnických poměrů a historického vývoje krajiny. Nejjednodušší z hraničních kamenů bývají opatřeny jen ozdobně vytesaným pořadovým číslem či iniciálou panství, významnější kameny bývají označeny letopočtem. Nejstarší ve výmladkových lesích nalezené hraniční kameny pocházejí z konce 16. století.

Hraniční příkopy a valy patří ke starobylým způsobům označování hranic lesa, doloženým v mnoha evropských zemích a lze je považovat za součást evropského kulturního dědictví (Szabó 2010). Jsou významným dokladem vlastnických poměrů a historického vývoje krajiny, ale jejich význam není doceněn, nejsou nikde evidovány a jejich původní funkce je většinou zapomenuta.

Hraniční stromy označovaly hranice pozemků jednotlivých vlastníků, hranice panství či lesních revírů, někdy i jednotek prostorového rozdělení lesa. Na okrajích izolovaných lokalit starobylého lesa, na hranicích se zemědělskými pozemky bývá soustředěn výskyt starých výmladkových pařezů a stromů s výmladkovými hlavami. V pařezinách často byly na hranicích

jednotlivých pozemků ponechávány jako výstavky stromy generativního původu, přežívající několik obmýtí nízkého lesa. Tyto hraniční stromy doplňovaly průběh pozemkové hranice, vyznačené ještě hraničními kameny nebo hraničními příkopy. Jako hraniční stromy byly na Moravě využívány i hlavaté stromy, které archivní prameny dokládají od 16. století.

Pověsti a legendy patří k nehmotným památkám. Jsou cenným svědectvím o vnímání lesní krajiny a její historie místními obyvateli. Dosti vzácné, ale velmi významné jsou pověsti, ve kterých jsou přímo zmiňovány lokality výmladkového lesa s jejich typickými prvky.

Sakrální objekty náleží mezi významné drobné památky, které se mohou vyskytovat v lokalitách výmladkových lesů. Patří k nim např. kříže, kamenné kříže, boží muka, obrázky na stromech, kapličky, křížové cesty a pomníky. Drobné sakrální objekty patří k význačným projevům křesťanské liturgie v kulturní krajině (Kopeček, Löw, Kučera 2015).

Staré cesty a stezky významně ovlivňují ráz současné krajiny. Staletým využíváním vznikla ve výmladkových lesích síť lokálních stezek a cest, sloužících především k dopravě dřeva. Skácené výmladkové kmeny k nim byly stahovány ručně a potom odváženy povozy na větší vzdálenosti, obvykle do blízkých venkovských sídel. Zachované zbytky starých cest a stezek (především úvozy) jsou významným dokladem o zpřístupňování krajiny v minulosti a o dávné technologii dopravy dřeva (Buček, Černušáková, Friedl 2013).

Technické objekty. V lokalitách výmladkových lesů se zachovala řada starých technických objektů, které již nejsou využívány a ztratily svou původní funkci, ale stále zasluhují pozornost a ochranu. Patří k nim např. uhlířské (milířové) plošiny, staré štolky, kamenolomy, hlinišť, pískovny, těžební haldy, lochy (podzemní úkryty), militární zákopy a valy, studánky a prameny. Nejčastěji se vyskytují drobné „selské“ kamenolomy. Výskyt uhlířských plošin (milířů) v lesích výmladkového původu dokládá velmi intenzivní ovlivňování lesů v minulosti těžbou dřeva.

Zbytky plužiny patří k významným agrárním antropogenním tvarům, neboť dokládají dřívější zemědělské využití části území současných lesních porostů. V lesích se nejčastěji zachovaly *agrární terasy*, svahové stupně tvořené téměř vodorovnou, zpravidla úzkou a dlouhou plošinou a příkřejším svahem terasy. Časté jsou také kupovité *agrární haldy*, vzniklé složením z kamenů, vysbíraných v polích. Jejich spojením vznikají protáhlé *agrární valy*. Agrární terasy, haldy a valy byly v minulosti často porostlé dřevinami, využívanými výmladkovým způsobem. Proto se v současnosti na nich někdy zachovaly významné staré polykormony i mimo souvislé lokality starobyklých výmladkových lesů.

Inventarizace lokalit starobyklých výmladkových lesů

Inventarizací starobyklých lesů výmladkového původu získáme důležité informace o jejich výskytu v daném území, jejich rozloze a současném stavu (zachovalosti a významnosti). Inventarizaci lze provádět pouze terénním průzkumem, prostředky dálkového průzkumu země výmladkový původ prokazatelně rozlišit nemohou. Při terénním průzkumu jsou zjišťovány důležité informace o přítomnosti přírodních a kulturně-historických prvků, které jsou zásadní pro hodnocení významu lokalit starobyklých výmladkových lesů (Maděra et al. 2016).

Základní průzkum slouží k prokázání výskytu starobylých výmladkových lesů ve zkoumaném území, k vymezení jejich plošného rozsahu a k základnímu hodnocení jejich významu. Mapovaným územím je obvykle správní obvod obce s rozšířenou působností (ORP). Při mapování je v lesních porostech zjišťován výskyt výmladkových polykormonů, které jednoznačně identifikují jejich výmladkový původ. V případě, že je nalezen porost výmladkového původu, je provedeno hodnocení zjištěných přírodních a kulturně-historických prvků. Výskyt těchto prvků je hodnocen pomocí verbálně-numerické stupnice.

Při souhrnném hodnocení lokalit jsou kombinovány údaje o zastoupení dřevin výmladkového původu a významu jednotlivých přírodních a historických prvků. Pro zařazení lokalit lesů výmladkového původu do starobylých pařezin je rozhodující především stav stromového patra, tedy to, kolik se v současných lesních porostech zachovalo výmladkových polykormonů, tvořících základní a nejvýznamnější přírodní prvek starobylých pařezin. Výsledné hodnocení významnosti lokality vychází ze stupnice založené na kombinaci hodnocení rozsahu pařezin a jejich významu

Starobylé výmladkové lesy regionu Kuřim

Pro inventarizaci lesů výmladkového původu bylo jako modelové vybráno území ORP Kuřim v Jihomoravském kraji. Správní obvod ORP zaujímá celkem 7 704 ha a sestává z 10 katastrálních území. Lesní porosty zaujímají 35,5 % plochy modelového území, plošně ovšem převažují spíše druhotné jehličnaté (smrkové, borové) porosty, méně jsou zastoupeny lesy smíšené a listnaté (Drobilová 2008).

Kuřimsko patří mezi ORP s příznivými přírodními předpoklady pro výskyt lokalit výmladkových lesů. Velmi dobré přírodní předpoklady pro vznik výmladkových lesů má 645 ha současných lesů (23,65 % lesů), zbylých 2083 ha má předpoklady dobré (Buček, Černušáková 2015). Z výkazů o využití ploch v roce 1845 v katastrálních územích, tvořících územní obvod dnešního ORP Kuřim, bylo zjištěno, že nízkokmenné lesy zaujímaly plochu 1 200 ha. Rozhodující část výmladkových lesů byla v katastrálních územích tří obcí: Moravské Knínice (514 ha), Jinačovice (323 ha) a Lelekovice (180 ha). Podstatně menší plochu měly nízkokmenné lesy v katastrálních územích dalších obcí: Kuřim (87 ha), Čebín (38 ha), Rozdrojovice (34 ha), Hvozdec (26 ha). Ve výkazech využití ploch Chudčic a Veverské Bítýšky nejsou nízkokmenné lesy uváděny. V těchto katastrálních územích byly již v roce 1845 pouze lesy jehličnaté. Pařeziny ovšem mohly vznikat na plochách, klasifikovaných jako křoviny, které v k. ú. Veverská Bítýška zaujímaly plochu 6 ha a v k. ú. Chudčice 2 ha.

Po detailním terénním průzkumu území bylo vybráno celkem 20 lokalit se zachovalými přírodními, resp. kulturně-historickými prvky starobylého výmladkového lesa (Černušáková 2016). Selektivním kritériem pro výběr mezi lokality starobylých výmladkových lesů byl alespoň jednotlivý výskyt vitálních výmladkových polykormonů. V hodnocených lesních porostech to jsou nejčastěji polykormony dubu zimního (*Quercus petraea* agg.), vzácněji pak habru (*Carpinus betulus*) či javoru babyky (*Acer campestre*).

Celková plocha současných lokalit s lesy výmladkového původu činí 546,7 ha. Dvě lokality (Hájek a Chudčický háj) s celkovou plochou pouze 11,3 ha byly zařazeny do kategorie významné starobylé pařeziny (A), především proto, že se zde vyskytují výmladkové

polykormony s velkým významem. Na 12 lokalitách s plochou 187,4 ha jsou starobylé pařeziny (B), kde výmladkové polykormony mají malý až střední význam. Z vymezených území lesů výmladkového původu má největší plochu (348 ha) 6 lokalit s nepravými kmenovinami (C), kde se výmladkové polykormony prakticky nezachovaly.

Základní průzkum lokalit ve zvoleném zájmovém území ukázal, že ve zdejších lesích výmladkového původu jsou zastoupeny všechny definované přírodní i historické prvky (Tab. 1) vyjma hlavatých stromů, které ani dle dochovaných historických záznamů nepatřily v této oblasti k používaným formám vyznačování majetkových hranic. Namísto toho se obvykle vysazovaly coby hraniční stromy duby letní (*Quercus robur*), nebo v případě panských majetků byla vlastnická práva v krajině zajištěna hraničními kameny.

Výmladkové polykormony, pokud se zachovaly, jsou v rámci vymezených lokalit umístěny takřka výhradně na jejich okrajích, jádra lokalit byla převedena v průběhu 50. až 70. let 20. století na nepravou kmenovinu. Jedinou výjimku představuje lokalita Hájek (k. ú. Veverská Bítýška), kde se polykormony vyskytují roztroušeně na 60 % území.

Podrobný průzkum lokalit

Podrobný průzkum se provádí zejména ve významných lokalitách starobylých výmladkových lesů. Podrobný průzkum lokalit může sloužit jako podklad pro vypracování plánu péče o významnou lokalitu starobylého výmladkového lesa. Základem podrobného průzkumu je rozčlenění lokality na segmenty homogenní z hlediska stavu lesů výmladkového původu. V každém segmentu je zhodnocen výskyt a význam přírodních a kulturně-historických prvků (viz Tab. 2). Poté následuje podrobný průzkum každého jednotlivého segmentu, při němž jsou všechny dochované přírodní a kulturně-historické prvky starobylých výmladkových lesů podrobně evidovány, lokalizovány a charakterizovány. Poloha prvků se zaměřuje přístrojem GPS. Výstupem je podrobný plán lokality v potřebném měřítku vycházejícím z velikosti lokality (1 : 500 až 1 : 5 000) a databáze přírodních a kulturně-historických prvků.

Významná lokalita starobylého výmladkového lesa Lebeďák

Lokalita starobylého výmladkového lesa Lebeďák leží v Jihomoravském kraji, asi 30 km severně od Brna a přibližně 2,5 km jihozápadním směrem od centra Boskovic. Správně spadá pod ORP Boskovice. Podrobně zkoumané území má rozlohu 9,3989 ha a podstatnou částí (9,281 ha) se shoduje se zvláště chráněným územím – přírodní památkou Lebeďák (Friedl 2016).

Při podrobném průzkumu byla lokalita rozdělena do 23 segmentů. Souhrnná plocha segmentů starobylých výmladkových lesů včetně segmentů světlin, které byly přiřazeny ke starobylým výmladkovým lesům, dosahuje 8,0798 ha, tedy téměř 86 % rozlohy lokality. Starobylé výmladkové lesy se nenacházejí pouze na 1,0752 ha (11,44 % území), naopak nejcennější kategorie (významný starobylý výmladkový les) zaujímá téměř 41 % území.

Na lokalitě je v různých počtech a v různém rozmístění přítomno 13 (ze 17 sledovaných) prvků starobylých výmladkových lesů, 6 přírodních (z 8 sledovaných) a 7 kulturně-historických (z 9 sledovaných). Maximální počet prvků (8) byl nalezen hned v pěti

segmentech, ovšem pouze 2 z nich jsou řazeny do nejvyšší kategorie z hlediska významnosti starobyklých výmladkových lesů. Výskyt prvků starobyklých výmladkových lesů v jednotlivých segmentech obsahuje tab. 2. Lokalitu Lebedák klasifikujeme z hlediska jejího významu jako významnou starobyklou pařezinu s pařezinami na většině plochy.

Význam starobyklých pařezin v současné krajině

Zachované lokality starobyklých výmladkových lesů nesporně náležejí nejen mezi významné složky ekologické sítě v krajině (Buček, Drobilová, Friedl 2011), ale také mezi historické struktury krajiny. Historické struktury krajiny jsou označovány též jako paměť krajiny, neboť představují specifický, dobově ohraničený a prostorově se neustále zmenšující subtyp současné struktury krajiny (Jančura 1998). Z hlediska základního mezinárodního členění kulturních krajin (viz Kuča et al. 2015) náležejí lokality starobyklých výmladkových lesů do subkategorie „reliktní krajina“, kde evoluční proces již v určitém období v minulosti skončil, ale významné charakteristické znaky jsou stále viditelné v materiální podobě.

Lokality starobyklých pařezin představují smíšené přírodní a kulturní systémy a proto je vhodné uplatňovat při jejich vymezení a hodnocení holistickou, celostní koncepci multifunkční krajiny, vyžadující transdisciplinární přístup (Naveh 2001). Při uplatnění této koncepce platí zásada, že celostní krajinné struktury představují unikátní celky, které jsou více než suma jejich skladebných částí, neboť jejich hodnota spočívá v interakcích mezi přírodními a kulturními prvky. Tento přístup je třeba uplatnit při vymezení a hodnocení lokalit starobyklých pařezin.

Většina historických prvků v lokalitách starobyklých pařezin náležejí mezi drobné památky (Hájek, Bukačová 2001). Nejsou omezeny na lokality starobyklých výmladkových lesů, ale v jejich kontextu vytvářejí specifický „genius loci“. Přitom ani velmi významné historické prvky nejsou většinou nijak evidovány (např. hraniční kameny a příkopy, úvozové cesty) a jejich ochraně není věnována takřka žádná pozornost.

Lokality starobyklých výmladkových lesů vyžadují celostní péči o přírodní a historické prvky. Díky převládajícímu resortismu ovšem dochází k absenci celostní péče o krajinu v ČR (Kučera et al. 2014). Zachování lokalit starobyklých pařezin jako významné přírodní a kulturní památky v kulturní krajině České republiky vyžaduje spolupráci orgánů samosprávy i státní správy, především obecních úřadů a orgánů státní památkové péče a státní ochrany přírody.

Podle stávající legislativy lze ochranu lokalit starobyklých výmladkových lesů zajistit vyhlášením za kulturní památku podle zákona č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči. Za kulturní památky podle tohoto zákona prohlašuje ministerstvo kultury České republiky nemovité a movité věci, popřípadě jejich soubory, které jsou významnými doklady historického vývoje, životního způsobu a prostředí společnosti od nejstarších dob do současnosti. Zachované významné lokality starobyklých výmladkových lesů jsou nesporně významnými doklady historického vývoje využití kulturní krajiny, z hlediska památkové péče je lze označit za památné pařeziny. Podle Třídníku nemovitých památek, používaného při evidenci kulturních památek se jedná o svébytný funkční typ, náležející do skupiny funkčních typů AT: stavby a díla s převažujícími přírodními prvky.

V územích, kde se významné lokality starobyklých pařezin dosud vyskytují, tvoří nedílnou součást paměti venkovské krajiny, neboť dokládají dávný způsob využití lesa (Buček et al. 2016). Zánik fenoménu starobyklých pařezin by znamenal nenapravitelné ochuzení přírodního a kulturního dědictví naší kulturní krajiny

Tab. 1: Výskyt přírodních a historických prvků v lokalitách výmladkových lesů v ORP Kuřim.

Přírodní prvky	Počet lokalit	Historické prvky	Počet lokalit
<i>Dendrotelmy</i>	13	<i>Archeologické památky</i>	2
<i>Doupné stromy</i>	15	<i>Hraniční kameny</i>	6
<i>Ekotony</i>	13	<i>Hraniční příkopy a valy</i>	5
<i>Hlavaté stromy</i>	0	<i>Hraniční stromy</i>	8
<i>Světliny</i>	12	<i>Pověsti a legendy</i>	3
<i>Výmladkové polykormony</i>	16	<i>Sakrální objekty</i>	2
<i>Výstavky</i>	8	<i>Staré cesty a stezky</i>	4
<i>Významné druhy</i>	20	<i>Technické objekty</i>	10
		<i>Zbytky plužiny</i>	8

Tab. 2: Výskyt přírodních a kulturně-historických prvků starobyklých výmladkových lesů v jednotlivých segmentech lokality Lebeďák (1 – žádný význam /nevyskytují se/, 2 – malý význam, 3 – střední význam, 4 – velký význam, 5 – výjimečně velký význam).

Segment číslo	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	18	19	20	21	22	23	24	
Počet všech prvků v segmentu	1	5	8	7	3	5	3	2	2	2	5	5	4	8	6	3	8	8	2	8	4	2	3	
Přírodní prvky SVL	Výmladkové polykormony	1	3	2	3	3	4	3	1	1	1	3	4	2	3	4	2	4	2	3	3	2	1	2
	Doupné stromy	1	1	2	2	1	3	1	1	1	1	1	2	1	2	2	1	2	2	1	2	1	1	1
	Dendrotelmy	1	1	1	3	1	3	1	1	1	1	2	3	1	2	3	1	2	2	1	2	1	1	1
	Hlavaté stromy	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Výstavky	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Ekotonová společenstva	1	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Světliny	1	2	3	2	2	3	3	5	5	3	2	3	1	3	3	1	3	2	1	3	1	5	3
	Významné druhy	3	4	3	3	3	3	2	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Kulturně-historické prvky SVL	Hraniční příkopy a valy	1	1	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	2	2	1	1	1	1	1
	Hraniční kameny	1	1	2	3	1	1	1	1	1	1	2	1	1	2	2	1	2	2	1	2	3	1	1
	Hraniční stromy	1	1	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	1	1
	Staré cesty a stezky	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Zbytky plužiny	1	1	3	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Technické objekty	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Archeologické památky	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	2	2	1	3	1	1	1
	Sakrální objekty	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1
Pověsti a legendy	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	

Příspěvek vznikl v rámci projektu *Starobylé výmladkové lesy, jejich význam a udržitelnost v kulturní krajině (Ministerstvo kultury ČR, identifikační kód DF13P01OVV015)*.

Literatura

Buček, A. (2000). Významné drobné přírodní a historické prvky v lesích. Územní systémy ekologické stability. In Simon J. et al., *Hospodářská úprava lesů* (s. 69–101). Brno: MZLU.

Buček, A., Černušáková, L., (2015). Hodnocení významu lokalit starobylých pařezin na Kuřimsku. In Černušáková, L. (ed.), *Sborník konference Venkovská krajina 2015* (s.15–22). Hostětín: Česká společnost pro krajinnou ekologii CZ-IALE.

Buček, A., Černušáková, L., (2016). Historické prvky v lokalitách starobylých výmladkových lesů. In Černušáková, L. (ed.), *Sborník konference Venkovská krajina 2016* (s.18–29). Hostětín: Česká společnost pro krajinnou ekologii CZ-IALE.

Buček, A., Černušáková, L., Friedl, M. (2013). Staré stezky a starobylé výmladkové lesy ve starosídelní krajině. In Kirchner, K., Martínek, J. (eds.), *Staré stezky v geografii a archeologii VIII.* (s. 5–10). [DVD-ROM], Brno: Ústav geoniky AV ČR.

Buček, A., Černušáková, L., Friedl, M., Maděra, P. (2016). Starobylé pařeziny jako součást paměti krajiny. In Herber, V. (ed.), *Fyzickogeografický sborník 14* (s. 31–36). Brno: Masarykova univerzita.

Buček, A., Drobilová, L., Friedl, M. (2011). Zásady péče o starobylé výmladkové lesy v ekologické síti. In: Drobilová, L. (ed.): *Sborník konference Venkovská krajina 2011* (s. 9 –17). Hostětín: Česká společnost pro krajinnou ekologii CZ-IALE.

Buček, A., Drobilová, L., Friedl, M. (2012). Starobylé výmladkové lesy. In Machar, I., Drobilová, L. (eds.): *Ochrana přírody a krajiny v České republice I.* (s. 284–290). Olomouc: Univerzita Palackého.

Bukačová, I. (2001). Typologie drobných památek v krajině. In Hájek, T., Bukačová, I., *Příběh drobných památek* (s. 49–69). České Budějovice: Studio JB.

Černušáková, L (2016). ORP Kuřim. In: Slach T. (ed.), Buček A., Černušáková L., Friedl M., Lacina J., Machala M., Řepka R., Svátek M., Úradníček L., Volařík D., Maděra P. *Starobylé výmladkové lesy* (s.69–75). Brno: Mendelova univerzita.

Drobilová, L. (2008). Dynamika změn krajinné struktury na Kuřimsku. In: Ochrana a manažment polnohospodárskej krajiny (pp. 194-199). Bratislava: Ústav krajinej ekológie SAV.

Friedl, M. (2016): Lebeďák. In: Slach T. (ed.), Buček A., Černušáková L., Friedl M., Lacina J., Machala M., Řepka R., Svátek M., Úradníček L., Volařík D., Maděra P. *Starobylé výmladkové lesy* (s.101–107). Brno: Mendelova univerzita.

Hájek, T., Bukačová, I. (2001): Příběh drobných památek. České Budějovice: Studio JB. Jančura, P. (1998). Súčasná a historické štruktúry krajiny v tvorbe krajiny. *Životné prostredie*, 32:5:236–240.

Kopeček, P., Löw, J., Kučera, P. (2015). *Projevy křesťanské liturgie v kulturní krajině*. Brno: Mendelova univerzita.

Kubíková, J. (1987). Cultivated forest stands in Central Bohemia, their floristic composition and history. *Wiss. Beitr. Martin Luther Univ. Halle-Wittenberg*. 46: 155 –165.

Kuča, K. (ed.) et al. (2015). *Krajinné památkové zóny České republiky*. Praha: Národní památkový ústav. 512 s.

Kučera, P., Stránský M., Weber, M., Salašová, A., Šarapatka, B. et al. (2014). *Úmluva o krajině. Důsledky a rizika nedodržování Evropské úmluvy o krajině*. Brno: Mendelova univerzita. 184 s.

Kyselka, I. (2006): Drobné prvky a historické struktury venkovské krajiny – funkce, ochrana a možnosti obnovy. In Dreslerová J. [ed.], *Venkovská krajina 2006*, Sborník příspěvků ze 4. konference konané v Hostětíně (s. 72–75). Kostelec nad Černými lesy: Lesnická práce.

Kyselka, I. (2014): Drobné historické struktury jako paměť krajiny a její historická stopa. *Životné prostredie* 48:1:9–14.

Ložek, V. (2007). *Zrcadlo minulosti. Česká a slovenská krajina v kvartéru*. Praha: Dokořán. 198 s.

Maděra, P., Machala, M., Buček, A. (2015). *Nízkokmenné lesy v krajině v roce 1845*. Specializovaná mapa a doprovodný text. Brno: Mendelova univerzita.

Maděra, P., Buček, A., Úradníček, L., Slach, T., Friedl M., Machala, M., Řepka, R., Lacina, J., Černušáková, L., Volařík, D. (2016), *Starobylé výmladkové lesy – metodika inventarizace, evidence a péče*. Brno: Mendelova univerzita.

Naveh, Z. (2001). Ten major premises for a holistic conception of multifunctional landscapes. *Landscape and Urbane Planning* 57:269–284.

Nožička, J. (1956). Z minulosti jihomoravských luhů. *Práce výzkumných ústavů lesnických*, sv. 10. Výzkumný ústav lesního hospodářství Zbraslav-Strnady. s. 169–199.

Slach T. (ed.), Buček A., Černušáková L., Friedl M., Lacina J., Machala M., Řepka R.,

Svátek M., Úradníček L., Volařík D., Maděra P. (2016). *Starobylé výmladkové lesy*. Brno: Mendelova univerzita.

Szabó, P. (2009). Open woodland in Europe in the Mesolithic and in the Middle Ages: Can there be a connection? *Forest ecology and management*, 257: 2327–2330.

Szabó, P. (2010). Ancient woodland boundaries in Europe, *Journal of Historical Geography*, 36: 205–214.

Szabó, P., Müllerová, J., Suchánková, S., Kotačka, M. (2015). Intensive woodland management in the Middle Ages: spatial modelling based on archival data. *Journal of Historical Geography* 48: 1–10.

Štěpánek V. (1994): Poznávací znamení krajiny. In *Obnova venkovské krajiny*.(s. 21–33). Veronica, 4. zvláštní vydání.

Vrška, T., Janík, D., Pálkova, M., Adam, D., Trochta, J. (2016). Below- and above-ground biomass, structure and patterns in ancient lowland coppices. *iForest* 10: 23–31.

Zlatník, A. (1970). *Lesnická botanika speciální*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství.

VYBRANÉ LEGISLATÍVNE ASPEKTY OCHRANY HODNÔT PRVKOV HISTORICKEJ ZELENE

Ing. arch. Katarína Kristiánová, PhD.

Fakulta architektúry STU v Bratislave
Ústav urbanizmu a územného plánovania
Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava

E-mail: kristianovaillesova@gmail.com, kristianova@fa.stuba.sk

Ing. Dana Marcinková

Pamiatkový úrad SR
Cesta na Červený most 6, 814 06 Bratislava

E-mail: dana.marcinkova@pamiatky.gov.sk, ingmarcinkova@gmail.com

Úvod

Stromy, podobne ako architektúra budov, majú schopnosť dožívať sa veľmi vysokého veku, a tak sa stávajú nositeľmi kultúrohistorických hodnôt, pamäťou generácií i pamäťou krajiny (Kristiánová, 2012a). Je našou povinnosťou tieto hodnoty chrániť a odovzdať ďalším generáciám.

Pod historickou zeleňou sa obvykle chápu historické záhrady a parky, ktoré tvoria areál architektonickému objektu, najčastejšie bývalého šľachtického sídla. Najviac zachovaných parkov na Slovensku pochádza z 19. storočia, mnohé však vznikli prestavbou starších záhrad. Zachovaných záhrad z 18. storočia je podstatne menej. Súčasťou parkov a záhrad sú okrem zelene ďalšie stavebné objekty, skleníky, oranžérie, oplotenie, vstupné brány, mosty, prvky malej architektúry, umenia, mobiliár, vodný a komunikačný systém. Všetky tieto prvky vytvárajú komponovaný celok historickej záhrady či parku. Areál obvykle tvorí nedielnu súčasť s architektonickým objektom a chránený je spolu s ním ako jeden z pamiatkových objektov národnej kultúrnej pamiatky. Len malá časť objektov záhradného umenia je chránená ako samostatná kultúrna pamiatka.

Historická zeleň nie sú len parky a záhrady, má aj rôzne iné podoby. Sprevádza nielen jednotlivé stavby profánneho či sakrálneho charakteru, je súčasťou aj pamiatkových území – zóny alebo rezervácie v rámci sídelného útvaru a tiež je súčasťou historických štruktúr kultúrnej krajiny. Historická zeleň v krajine, ktorá nie je súčasťou chránenej pamiatky alebo územia, je najzraniteľnejšia. Často ide o sprievodnú zeleň komunikácií alebo vodných tokov, kde sa dostáva do konfliktu s činnosťou správcov týchto objektov. Pri posudzovaní legislatívnej ochrany historickej zelene preto treba mať na zreteli nielen právne predpisy, ktoré umožňujú jej ochranu, ale aj súvisiace predpisy týkajúce sa týchto konfliktných záujmov.

Súčasná právna ochrana historickej zelene na Slovensku

Súčasná právna ochrana historickej zelene na Slovensku vychádza z medzinárodných dohovorov v oblasti ochrany pamiatkového fondu, ktoré Slovensko ratifikovalo a sú pre SR záväzné a tiež zo základného a najvyššieho právneho dokumentu Ústavy Slovenskej republiky:

Európske a UNESCO dohovory:

- Rámcový dohovor Rady Európy o hodnote kultúrneho dedičstva pre spoločnosť, Faro, 2005
- Dohovor o ochrane kultúrneho dedičstva pod vodou - UNESCO č. 210/2009 Z. z., Paríž, 2001
- **Európsky dohovor o krajine č. 515/2005 Zb., Florencia, 2000**
- Dohovor na ochranu kultúrnych statkov za ozbrojeného konfliktu - UNESCO č. 94/1958 Zb., Haag, 1954 + Druhý protokol UNESCO č. 304/2004 Z. z., Haag, 1999
- Európsky dohovor o ochrane archeologického dedičstva č. 344/2001 Z. z., Valletta, 1992
- Dohovor o ochrane architektonického dedičstva Európy č.369/2001 Z.z., Granada 1985
- Dohovor o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva - UNESCO č. 159/1991 Zb., Paríž, 1972
- Dohovor o opatreniach na zákaz a zamedzenie nedovoleného dovozu, vývozu a prevodu vlastníctva kultúrnych statkov – UNESCO č.15/1980 Zb., Paríž, 1970
- Európsky kultúrny dohovor č. 290/1990 Zb., Paríž 1954

77

Charty a odporúčacie dokumenty ICOMOS:

- Charta o kultúrnom turizme, Mexiko 1999
- Charta o ľudovom stavebnom dedičstve, Mexiko 1999
- Charta o ochrane a zabezpečení kultúrneho dedičstva pod vodou, Sofia 1996
- Charta z Lausanne – Zabezpečovanie ochrany archeologického dedičstva, Lausanne 1990
- Washingtonská charta – Ochrana historických miest, Washington 1987
- **Florentská charta – Historické záhrady, Florencia 1982**
- Benátska charta – O ochrane a obnove pamiatok a pamiatkových sídiel, Benátky 1964

Z takmer dvoch desiatok dokumentov sa vyslovene problematike historickej zelene venuje Florentská charta a Európsky dohovor o krajine. Medzinárodné dokumenty sú ďalej viac alebo menej implementované do národnej legislatívy.

V Slovenskej legislatíve je ochrana prírodného a kultúrneho dedičstva zakotvená v **Ústave Slovenskej republiky**, v Druhej hlave Základné práva a slobody, v Šiestom oddiele, zabezpečujúcom **právo na ochranu životného prostredia a kultúrneho dedičstva**, ktoré je rozpracované v dvoch základných zákonoch:

KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

www.npu.cz

- **Zákon č. 49/2002 Z. z. v úplnom znení v zákone č. 238/2014 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu** (ďalej zákon č.49/2002)
- **Zákon č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny, v znení platných právnych predpisov** (ďalej zákon č.543/2002)

V praxi to znamená, že na historickú zeleň sa vzťahuje v zmysle zákona o ochrane prírody a krajiny rovnaká ochrana, ako na každú inú zeleň na území Slovenska, môže sa na ňu vzťahovať aj špeciálna ochrana v zmysle zákona o ochrane prírody a krajiny, a ak je súčasťou chránenej pamiatky alebo chráneného územia alebo je priamo vyhlásená za národnú kultúrnu pamiatku, vzťahuje sa na ňu ochrana v zmysle zákona o ochrane pamiatkového fondu Slovenskej republiky.

Pri posudzovaní legislatívnej ochrany historickej zelene je však potrebné mať na zreteli nielen právne predpisy, ktoré umožňujú jej ochranu, ale aj súvisiace predpisy týkajúce sa konfliktných rezortných záujmov, sú to napríklad:

- Zákon č. 135/1961 Zb. o pozemných komunikáciách (cestný zákon), v znení platných právnych predpisov
- Zákon č.50/1976 Zb. o územnom plánovaní a stavebnom poriadku (stavebný zákon), v znení platných právnych predpisov
- Zákon č. 326/2005 Z. z. o lesoch, v znení platných právnych predpisov
- Zákon č. 307/1992 Zb. o ochrane poľnohospodárskeho pôdneho fondu, v znení platných právnych predpisov
- Zákon č. 251/2012 Z. z. o energetike, v znení platných právnych predpisov

prípadne ďalšie. Najmä v prípade historických stromoradií popri komunikáciách je dôležitý cestný zákon.

Oba zákony, ktoré sú základom právnej ochrany a rozvoja kultúrneho a prírodného dedičstva na Slovensku – zákony o ochrane pamiatkového fondu a o ochrane prírody a krajiny, prešli v uplynulých niekoľkých rokoch novelizáciou.

Ochrana historickej zelene v rámci Zákona č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu v úplnom znení v Zákone č. 238/2014 Z. z.

Na úvod je potrebné povedať, že v Zákone o ochrane pamiatkového fondu ani vo vyhláske, ktorou sa zákon vykonáva (Vyhláška MKSR č.253/2010 Z. z.), nie je pojem historická zeleň alebo obdobný pojem špecifikovaný, zeleň je zahrnutá pod všeobecné pojmy kultúrnej pamiatky alebo pamiatkového územia a ich ochranných pásiem a ustanovenia sa používajú analogicky, čo vzhľadom na špecifiká biotickej povahy zelene oproti abiotickej povahe väčšiny kultúrnych pamiatok nie je vždy adekvátne. Napriek tomu, ani tie ustanovenia, ktoré je možné použiť na ochranu historickej zelene, nie sú v praxi dostatočne využívané.

Pamiatkový úrad na oboch úrovniach špecializovanej štátnej správy – Pamiatkový úrad SR aj Krajské pamiatkové úrady majú po novelizácii zákona rozšírené kompetencie (§10 a §11) na

identifikáciu potenciálnych pamiatok, na ich vyhlásenie za kultúrnu pamiatku alebo pamiatkové územie, aj na ochranu kultúrnych pamiatok.

Kritici novely zákona poukazujú na absenciu aspoň rámcových kritérií pre posudzovanie jednotlivých prípadov zo strany pamiatkového úradu, ako aj na nedostatočné zadefinovanie základného pojmu *pamiatková hodnota* (§2), ale aj ďalších, ako *bezprostredné okolie pamiatky*, *vhodná činnosť v bezprostrednom okolí*, a ďalšie (§27). Kritické pripomienky sa týkajú absencie objektívnych kritérií napr. pri vyhlasovaní kultúrnej pamiatky (§18) alebo pri vypracovávaní zásad ochrany pamiatkového územia a nevyváženosti rozhodovacích právomocí pamiatkového úradu vo vzťahu k vlastníckym právam a povinnostiam (najmä výlučná zodpovednosť vlastníka za stav pamiatky a znášanie všetkých nákladov) (Michalík, 2014).

S rozšírením kompetencií v oblasti rozhodovacej činnosti štátnej správy, kde sú záväzné termíny v zmysle správneho poriadku (Zákon č.71/1967 Zb. o správnom konaní), sa tak dostáva do úzadia vedecko-výskumná činnosť, ktorá je, spracovaním teórie v podobe výskumov a metodík, dôležitým podkladom pre praktické uplatňovanie účinnej ochrany pamiatok. Z pohľadu ochrany historickej zelene ide o zadefinovanie pojmu *historická zeleň* a o spracovanie metodík, zohľadňujúcich špecifiká biotickej podstaty pamiatky. Vytvorením jasných podmienok pri rôznych podaniach by sa uľahčila situácia žiadateľom aj samotnému úradu. Z praxe sa javí dôležitým napr. stanovenie obsahu dokumentácie predkladanej vlastníkom pamiatky ako Zámer obnovy (§32) a tiež spresnenie podmienky spracovania dokumentácie autorizovaným architektom (§32, ods.8), v prípade historickej zelene autorizovaným krajinným architektom (Zákon SNR č.138/1992 Zb. o autorizovaných architektoch a autorizovaných stavebných inžinieroch).

Od Zámeru obnovy pamiatky a vydaného rozhodnutia so stanovenými podmienkami k nemu sa odvíja kvalita spracovania predprojektovej a projektovej dokumentácie a v konečnom dôsledku realizácia obnovy pamiatky. Ani Vyhláška MKSR č.253/2010 Z. z., ktorou sa vykonáva Zákon č.49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu v znení platných právnych predpisov, v §9, ktorý bližšie špecifikuje obsah Dokumentácie urbanisticko-historického výskumu, dokumentáciu výskumu historickej zelene bližšie nešpecifikuje, napriek odlišnostiam od dokumentácie k stavbám.

Oponenti novely pamiatkového zákona (Michalík, 2014) poukazujú najmä na to, že nerieši jeden zo základných problémov ochrany pamiatok, ktorým je výlučná zodpovednosť vlastníka pamiatky za jej stav. Pamiatky v inom ako štátnom vlastníctve predstavujú 90% z celkového počtu pamiatok. Z pohľadu historickej zelene sa ešte pridružuje spolupôsobenie Zákona č.543/2002, štatútu *spoločenskej hodnoty stromov* (Vyhláška MŽPSR č. 24/2003 Z. z.), ktorá sa v prípade historickej zelene ešte zvyšuje. Mnohé areály pamiatok ostávajú neupravené práve z dôvodu vysokého finančného zaťaženia vlastníka.

Štatút *miestnych pamätihodností* (§14) má veľký potenciál identifikovať hodnoty blízke miestnej komunite (Kristiánová, 2012a). Obec – miestna samospráva, si môže viesť evidenciu pamätihodností obce, kde možno zaradiť nehnuteľné a hnuťelné veci, kombinované diela

prírody a človeka, historické udalosti, názvy ulíc, katastrálne a zemepisné názvy viažuce sa k histórii a osobnostiam obce, v intraviláne aj extraviláne, patriace do katastra obce. Sem možno zaradiť významné stromy, stromoradia či plochy historickej zelene v obci, ale aj staré stromy a stromoradia, božie muky, kríže a iné objekty mimo sídla, viažuce sa k histórii obce.

Ochrana historickej zelene v rámci Zákona č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny v znení platných právnych predpisov

Na historickú zeleň sa vzťahuje v zmysle zákona o ochrane prírody a krajiny rovnaká ochrana, ako na každú inú zeleň na území Slovenska. Ochrana má dve podoby – ako individuálna a ako územná ochrana. Ochranu v rámci tohto zákona je možné využiť najmä pre historickú zeleň v krajine.

Základom historickej zelene sú dreviny, ktorých ochrana na území Slovenska spočíva v individuálnej ochrane stanovením podmienok nakladania s drevinami, najmä stanovenie podmienok výrubu drevín (Tretia hlava Ochrana drevín, §46 - §49). Táto ochrana sa vzťahuje na dreviny mimo územia lesa. Základným právnym predpisom pre spravovanie lesných území je Zákon č. 61/1977 Zb. o lesoch. Na ochranu historickej zelene sa v rámci zákona č.543/2002 javí niekoľko možností v rámci individuálnej aj územnej ochrany.

Pri individuálnej ochrane drevín je možné využiť, aj pre ochranu historickej zelene, štatút *chráneného stromu* (§49), v rámci ktorého môže vláda SR nariadením vyhlásiť za chránené stromy kultúrne, vedecky, ekologicky, krajnotvorne alebo esteticky mimoriadne významné stromy alebo ich skupiny vrátane stromoradií. Za chránené stromy možno vyhlásiť aj stromy rastúce na lesnom pôdnom fonde. Chránené stromy sa považujú za chránený objekt. Možno vyhlásiť ich ochranné pásmo, alebo je v rozsahu stanovenom zákonom, v II. stupni ochrany. V prípade povoleného výrubu (§48) sa následne zruší vyhlásenie ochrany chráneného stromu. Podrobnosti o ochrane chráneného stromu a jeho ochranného pásma a vymedzenie pozemku, na ktorom sa nachádza chránený strom a jeho ochranné pásmo, sa ustanovia vyhláškou a aplikáciou §13 (II. st. ochrany) alebo 14 (III. st. ochrany). Chránené stromy sa nevyhlasujú na území chránených krajinných prvkov, prírodných rezervácií a prírodných pamiatok, tu sa uplatňuje územná ochrana.

Novelizácia zákona o ochrane prírody a krajiny priniesla a špecifikovala širšie uplatnenie územnej ochrany. V rámci chránených území by mohol byť pre ochranu historickej zelene v krajine využitý štatút prírodnej pamiatky (§23), chráneného krajinného prvku (§25) a obecného chráneného územia (§25a).

Za *prírodnú pamiatku* môžu byť vyhlásené nariadením vlády bodové, líniové alebo iné maloplošné ekosystémy, ich zložky alebo prvky, spravidla s výmerou do 50 ha, ktoré majú vedecký, kultúrny, ekologický, estetický alebo krajnotvorný význam.

Významný krajinný prvok, ktorý plní funkciu biocentra, biokoridoru alebo interakčného prvku najmä miestneho alebo regionálneho významu, môže vláda nariadením vyhlásiť za *chránený*

krajinný prvok. Na území chráneného krajinného prvku platí druhý, tretí, štvrtý alebo piaty stupeň ochrany.

Obecné chránené územie, lokalitu, spravidla s výmerou do 100 ha, s kultúrnym, vedeckým, ekologickým, estetickým alebo krajinoctvorným významom môže obec vyhlásiť všeobecne záväzným nariadením vo svojom katastrálnom území na pozemku vo vlastníctve obce alebo na inom pozemku po dohode s jeho vlastníkom alebo správcou. Obce sa môžu tiež dohodnúť na vyhlásení spoločného obecného chráneného územia na susediacich katastrálnych územiach na pozemkoch vo vlastníctve obcí alebo na iných pozemkoch po dohode s ich vlastníkmi alebo správcami. Všeobecne záväzným nariadením, ktorým sa obecné chránené územie vyhlasuje, obec určí vymedzenie hraníc obecného chráneného územia a podmienky jeho ochrany, najmä opatrenia na zabezpečenie starostlivosti o predmet ochrany územia a určí zásady a regulatívy využívania územia vrátane určenia zákazov činností alebo obmedzenia činností, ktoré môžu mať negatívny vplyv na predmet ochrany územia.

Ďalšie právne predpisy ovplyvňujúce proces ochrany historickej zelene

Pri vytváraní legislatívneho rámca pre nakladanie s tou istou vecou podľa niekoľkých právnych predpisov vznikajú v praxi rôzne paradoxné situácie, odrážajúce rozličné kritéria z pohľadu rôznych rezortov. Komplikované situácie vznikajú aj pri lokalizácii kultúrnej pamiatky v území chránenom podľa zákona o ochrane prírody, oba zákony sledujú ochranu dôležitých spoločenských hodnôt, no každý zo svojho uhla pohľadu a stráca sa tak komplexný pohľad na podstatu ochrany. Ešte väčší rozpor vzniká pri ochrane historických stromoradií, ktoré spravidla tvoria sprievodnú zeleň komunikácií v intraviláne aj extraviláne sídiel, v rôzne využívanej krajine. Zeleň popri komunikáciách je v zmysle Zákona č. 135/1965 Zb. o pozemných komunikáciách (Cestný zákon) súčasťou pozemnej komunikácie a vzťahujú sa na ňu ako na cestnú zeleň ustanovenia tohto zákona. Cestný zákon sleduje predovšetkým bezpečnosť cestnej premávky a z tohto zorného uhla správca komunikácie vykonáva aj zásahy do zelene. Dochádza najmä k znižovaniu kvality alebo minimálne znižovaniu estetickú stránky zelene v dôsledku orezov stromov pre zachovanie voľného jazdného profilu komunikácie, alebo aj k odstráneniu drevín z rozhľadových polí. Cestný zákon je vo vzťahu k Zákonu o ochrane prírody a krajiny osobitným predpisom a nevzťahujú sa naň niektoré ustanovenia Zákona č.543/2002. Najčastejším dôvodom výrubu sprievodnej zelene komunikácií uvádzaná bezpečnosť premávky alebo výstavba a rekonštrukcia komunikácií.

Významným nástrojom pre vytváranie komplexného pohľadu na ochranu historickej zelene a historických krajinných štruktúr by mohlo byť aj územné plánovanie. Zákonnú možnosť na to poskytuje Zákon č. 50/1976 Zb. o územnom plánovaní a stavebnom poriadku (Stavebný zákon).

Literatúra

KRISTIÁNOVÁ, K., 2012a, Architektúra stromoradií : Historické stromoradia a ochrana ich hodnôt. In *ALFA*. Roč.17, č.2 s. 24-31.

KRISTIÁNOVÁ, K., 2012b, Stromoradia ako miestna pamätihodnosť - prínosy pre samosprávu a verejnosť. In: *Bardkontakt 2012: Problematika mestských pamiatkových centier. Zborník prednášok Bardejov 21.-22.august 2012.* Mesto Bardejov, s.224.

MICHALÍK, T., 2014, Ochrana pamiatok po novom. Čím viac štátu, tým skôr z patu? [cit.20.4.2017]. Dostupné na internete:<http://www.projustice.sk/spravne-pravo/ochrana-pamiatok-po-novom-cim-viac-statu-tym-skor-z-patu>

Legislatívne predpisy

Zákon č. 49/2002 Z. z. v úplnom znení v zákone č. 238/2014 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu

Vyhláška MKSR č.253/2010 Z. z., ktorou sa vykonáva zákon č.49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu

Zákon č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny, v znení platných právnych predpisov

Vyhláška MŽPSR č. 24/2003 Z. z. ktorou sa vykonáva zákon č.543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny, v znení neskorších predpisov

Zákon č.71/1967 Zb. o správnom konaní

Zákon č. 61/1977 Zb. o lesoch

Zákon č. 135/1965 Zb. o pozemných komunikáciách

Zákon SNR č.138/1992 Zb. o autorizovaných architektoch a autorizovaných stavebných inžinieroch

Zákon č. 50/1976 Zb. o územnom plánovaní a stavebnom poriadku

HISTORICKÁ ZELEŇ V KRAJINE - NÁČRT PROBLEMATIKY

Ing. Dana Marcinková

Pamiatkový úrad SR
Cesta na Červený most 6, 814 06 Bratislava

E-mail: dana.marcinkova@pamiatky.gov.sk , ingmarcinkova@gmail.com

Úvod

Pojmom *historická zeleň* sa vo všeobecnosti rozumejú predovšetkým parkové a záhradné objekty, spravidla viazané na historické budovy, prevažne šľachtické sídla, ktoré majú priznanú architektonicko-historickú hodnotu a „dokumentujú poučný a zaujímavý vývoj záhradníckeho umenia na Slovensku a v mnohých prípadoch sú aj pre súčasnosť vzormi kvalitnej tvorby kultúrneho prírodného prostredia. Historické parky a záhrady majú aj veľkú kultúrnu hodnotu. Vyplýva to z tradičného slohového prostredia, v ktorom zeleň ako organická súčasť architektonickej pamiatky tvorí jej prírodné prostredie (Tomaško, 2004). Podľa Kubištu (2011) existujú dve základné kritéria označenia zelene za historickú: časové (minimálne 100 rokov, výnimočne menej) a kultúrne.

Podstatná časť zachovanej historickej zelene na Slovensku pochádza z 18. a 19. storočia, ktoré sa vyznačovali aj novou filozofiou vzťahu človeka k prírode, ku krajine mimo sídiel aj v nich. Stredoveké sídla sa vymanili zo zovretia hradieb, za ktorými sa budovali nové výstavné obydlia nielen šľachty, ale aj vznikajúcej triedy mešťanstva. Kultivované prostredie záhrad a parkov plynule prechádzajú do krajiny. Historická zeleň však býva viazaná aj na ďalšie typy stavieb, ktoré nie sú súčasťou sídiel, na lovecké zámočky, letohrádky, na hospodárske budovy, zvernice, vodné stavby a komunikácie, pamätníky, alebo ako súčasť orientačného systému. Okrem stavieb profánneho charakteru je zeleň zámerne vysádzaná aj pri sakrálnych stavbách v krajine – kostoly a kaplnky, kalvárie, kríže, božie muky, cintoríny.

Výrazným prejavom ľudskej činnosti v krajine boli oddávna stromoradia vysádzané pozdĺž ciest, v rôznych historických obdobiach i v rôznych kultúrach. Ako komponovaný prvok kultúrnej krajiny, archetypálny predstaviteľ rytmu, symbolizujú prítomnosť človeka v krajine a jeho citlivý prístup k nej. Historické stromoradia sú nositeľmi jedinečných estetických, kultúrnych a historických hodnôt (Kristiánová, Štepánková, 2012, Kristiánová, 2014) V priebehu 18. a 19. storočia sa stromoradia stali charakteristickými prvkami kultúrnej krajiny na území Slovenska, podobne ako v ostatných častiach Rakúsko-Uhorskej monarchie (Kristiánová, 2012a).

Hodnoty stromoradií v krajine

V odbornej literatúre sú uvádzané rôzne definície pojmu stromoradie, od najjednoduchšej – stromy vysadené v rade (Hrubík, Kubaská, 2005), alebo ako súvislá líniová výsadba stromov, ktoré nie sú súčasťou iných plôch zelene, pričom počet stromov v rade je minimálne päť (Reháčková, 2002), či ako drevitá formácia malých rozmerov, usporiadaná zvyčajne v línií, obklopená trávnatými alebo obrábanými stanovišťami (Eliáš in Ružičková, 1996). Podľa výkladového slovníka slovenského jazyka stromoradie, synonymum aleja, je cesta s radmi stromov alebo rad stromov z oboch strán cesty. Výklad viažuci sa k poľnohospodárskej krajine definuje stromoradie ako rad stromov, ktoré majú spravidla rovnaký rozstup a pravidelný spon (metodický pokyn MPRV SR č. 387/2012-550).

Pojem aleja, etymologicky považovaný za synonymum stromoradia, je odvodený od francúzskeho slova aller, allée, vo význame chôdza, cesta, aj stromoradie. Niektorí autori medzi pojmami rozlišujú, napríklad Mareček (1994) v záhradníckom slovníku uvádza aleju ako líniovo usporiadanú, väčšinou stromovú vegetáciu, spravidla sprievodného rázu a stromoradiím rozumie líniovou, spravidla jednodruhovú výsadbu stromov, často tvoriacu sprievod líniového prvku alebo stavby. V ČSN pre sadovníctvo a krajinárstvo je stromoradie charakterizované obdobne, za aleju je považované dvojradowé a viacradowé stromoradie pozdĺž pozemnej komunikácie.

Storm (in Hendrych, 2008) však hovorí o stromoradií ako o fenoméne, „stromoradia sú tým, čo sa objavuje ako zmyslom, tak vedomiu, v protiklade ku skutočnosti poznateľnej rozumom. Je to citový prežitok, v ktorom sa predmet zjavuje.“ Ako historické uvádza formy stromoradií nepravidelné s rozptýlenou zmiešanou výsadbou, pravidelné obojstranné a jednostranné. Zachované aleje a stromoradia v krajine pokladá za jednu z mála možností ako zachovať a udržať ráz kultúrnej hospodárskej krajiny. Podobne výsledky výskumu historických stromoradií Spiša (Kristiánová, Štepánková, 2012) ukazujú na potrebu venovať aj na Slovensku väčšiu pozornosť problematike ochrany, údržby i obnovy stromoradií, ktoré sú nositeľmi jedinečných estetických a kultúrnohistorických hodnôt, dávajú krajine charakteristický ráz, sú súčasťou génia loci.

Historické aj v súčasnosti založené stromoradia plnia ďalšie nezanedbateľné funkcie ako dopravno-technickú, stavebno-technickú, dopravno-bezpečnostnú, hygienicko-rekreačnú a biologicko-ekologickú (Wagner, 1983), no v súčasnosti sú často vnímané ako nežiadúca príťaž, ohrozujúca cestnú premávku, sťažujúca údržbu komunikácií a podobne, i napriek tomu, že v mnohých prípadoch už boli vybudované nové trasy rýchlostných komunikácií a obchvatov, spĺňajúce účel rýchlej a bezpečnej dopravy, čo umožňuje nový pohľad na funkcie stromoradií a pôvodných ciest v krajine, kedy nad utilitárnym dopravným hľadiskom môžu prevážiť hľadiská ochrany kultúrnohistorických, estetických a krajinotvorných hodnôt stromoradií (Kristiánová, Štepánková, 2012).

Historické stromoradia na Slovensku

Tak ako len niektoré stavby spĺňajú kritéria hodnotnej architektúry, aj zo stromoradií len niektoré sa stanú nositeľmi výnimočných hodnôt. Príklady výnimočných historických stromoradií môžeme nájsť aj na Slovensku, ale len niektoré majú priznaný štatút výnimočnosti, napríklad ako chránené stromy, ako miestne pamätihodnosti, alebo sú chránené v rámci chránených areálov. (Kristiánová, 2012a). O niektorých sa dozvedáme už len z historických máp, umeleckých zobrazení na maľbách a grafikách, z historických fotografií alebo literárnych prameňov.

Podobne ako ostatná historická zeleň, aj podstatná časť stromoradií na území Slovenska pochádza z 18. a 19. storočia. Na Slovensku aj v Českých zemiach môžeme sledovať bohatú tradíciu ich vysádzania, i keď s malými rozdielmi, vyplývajúcimi zo spoločenských pomerov. Kým v Čechách bola silnejšia šľachta a iné dedičské právo („dedí najstarší“) a v dôsledku toho výraznejšie krajinárske zásahy a zámerné komponovanie krajiny, na Slovensku bolo menej šľachtických sídiel, dochádzalo k väčšiemu deleniu majetku a parcelácií pôdy („dedenie rovným dielom“), zásahy do krajiny boli menšie, viazané na poľnohospodárstvo, vysádzali sa skôr ovocné stromy, aleje z dlhovekých drevín spájali významné prvky v krajine (Bíró, 2015). V období manierizmu a baroka boli spájané lovecké obory, panské sídla a ich parky. Oblúbenými drevinami boli najmä lipy, duby, bresty, v období vrcholného baroka aj pagaštan konský, neskôr v období empíru pyramidálne topole a v období romantizmu agáty. Aleje boli súčasťou barokovej sakrálnej krajiny, kde protireformačné úsilie obohatilo krajinu nielen o kaplnky, kalvárie, prícestné kríže a božie muky, ale aj o aleje. Nariadenie Márie Terézie z roku 1769 ukladalo obyvateľstvu povinnosť vysádzať stromy kdekoľvek na miesta súce na výsadbu. Za jej vlády a vlády Jozefa II. nastal rozmach budovania cestnej siete a výsadby stromoradií pozdĺž nich, a to z hospodárskych, estetických, strategických a orientačných dôvodov. V tomto období bolo oblúbené vysádzanie ovocných stromov ako hrušky, jablone, orechy a čerešne. Stromoradia sa v tomto období stali charakteristickým prvkom kultúrnej krajiny Slovenska.

V osvietenom období sa stali stromoradia aj súčasťou urbanistických štruktúr európskych a aj slovenských miest. Stredoveké mestá sa vymaňujú zo zovretia opevnení, expandujú do krajiny, koncipované sú veľké urbanistické súbory. Prvky prechodu štruktúry sídla do prírody a vstupu prírodných prvkov do sídla sa uplatňujú vo veľkolepých osových kompozíciách stromových alejí lemujúcich cesty spájajúce rezidencie, letné sídla panovníkov a šľachty, parky a zvernice. Najznámejšou a najväčšou alejou v Európe sa stala Avenue de Paris vo Versailles, lemovaná radmi platanov. Na Slovensku sa tieto stromoradia v dôsledku necitlivých zásahov najmä v povojnovom období, prakticky nezachovali. 19. storočie bolo ďalším významným obdobím rozvoja miest, kedy sa zakladali stromoradia na miestach odstránených fortifikačných systémov. Inšpiráciou pre Európske mestá bol opäť Paríž známou Haussmannovou prestavbou, napríklad pre Viedenskú Ringstrasse, ale aj Košickú Rákoczi körút, súčasná Moyzesova ulica, v 1. polovici 19. storočia nazývaná Dolná, Stredná a Horná promenáda. V súčasnosti sú stromoradia so svojimi priestorovými a fyziologickými nárokmi

obmedzované najmä nárokmi dopravy, technickej infraštruktúry, svetelných požiadaviek na bývanie a podobne.

Starostlivosť o stromoradia

Starostlivosť o stromoradia, či už historické alebo novozaložené, v sídle alebo mimo neho, zahŕňa, tak ako starostlivosť o ostatnú zeleň, štyri základné zložky – evidenciu, ochranu, údržbu a tvorbu. Všetky tieto zložky, ich úroveň, ako sú realizované, je podmienená stavom platnej legislatívy.

Možnosti starostlivosti o historické stromoradia určujú na Slovensku tri základné právne predpisy:

- Zákon č. 534/2002 Z.z. o ochrane prírody a krajiny, v znení platných právnych predpisov
- Zákon č. 49/2002 Z.z. o ochrane pamiatkového fondu, v znení platných právnych predpisov
- Zákon č. 135/1961 Zb. o cestnej premávke, tzv. cestný zákon, v znení platných právnych predpisov

V praxi často narážame na určitý nesúlad medzi jednotlivými právnymi predpismi a ich rôznu interpretáciu, ale aj na nedostatočné využívanie nástrojov, ktoré sú v súčasnosti k dispozícii.

Problémy v ochrane historickej zelene prostredníctvom zákona o ochrane pamiatkového fondu sú, bohužiaľ, spôsobované aj rôznymi názormi samotných pamiatkarov. Len malá časť historickej zelene je vyhlásená za samostatnú národnú kultúrnu pamiatku. V praxi je tiež málo využívaný štatút miestnych pamätihodností, ktoré si môže v zmysle zákona o ochrane pamiatkového fondu evidovať obec a identifikovať tak hodnoty blízke práve miestnej komunite (Kristiánová 2012a).

Ani platný zákon o ochrane prírody a krajiny nie je dostatočne využívaný. Napríklad Kristiánová (2012a) vo svojom výskume uvádza, že Štátna ochrana prírody SR evidovala v štátnom zozname chránených stromov, v Katalógu chránených stromov, iba sedem stromoradií, ten istý počet je aj o tri roky neskôr uvádzaný Bírom (2015). V legislatívnom rámci zákona o ochrane prírody a krajiny je nevyužívanou aj kategória chránený krajinný prvok, ktoré sa vyhlasujú na ochranu významných krajinných prvkov, plniacich funkciu biocentra, biokoridoru alebo interakčného prvku, najmä miestneho alebo regionálneho významu. Nevyužívanie tejto kategórie pre ochranu historických stromoradií spočíva v preferovaní výlučne ekologického hľadiska, ale aj absenciou komplexného pohľadu na stromoradia, ktorých jednotlivé funkcie a hodnoty nemožno od seba oddeliť. V praxi je preto potrebné paralelné využívanie rôznych nástrojov na stanovenie podmienok ich identifikácie, evidencie, údržby a ochrany, napríklad aj prostredníctvom územného plánovania. (Kristiánová, 2012b). Naliehavosť potreby hľadania spôsobov ochrany hodnôt stromoradií v krajine je vyvolaná najmä ich väzbou na cesty, pozemné komunikácie, kde prevádzka podlieha cestnému zákonu, a ako najčastejší dôvod výrubu je uvádzaná bezpečnosť premávky alebo výstavba a rekonštrukcia komunikácií.

Príklady významných krajinných stromoradií Slovenska

V regióne Turca najznámejšie stromoradia Mošovské aleje, sú chránené prostredníctvom štatútu chránený areál v 3. a 4. stupni ochrany, ktorý bol vyhlásený už v roku 1969 a predmetom ochrany je systém stromových alejí popri hlavných a poľných cestách v intenzívne využívanvej poľnohospodárskej krajine.

Stupava je príkladom s pomerne dobre zachovaného areálu pôvodne renesančného kaštieľa, Podoba parku zachovaná do súčasnosti predstavuje vývojovú etapu po prestavbe pravidelnej barokovej záhrady z 18.storočia na nepravidelný park v prírodno-krajinárskom slohu. Na území parku je zachovaný zvyšok krátkej priečnej dubovej aleje (*Quercus robur f. fastigiata*) a hlavná pozdĺžna aleja z pagaštana konského (*Aesculus hippocastanum*). Zachovaná časť aleje má na území parku dĺžku približne 1,3 km, je obojstranná, tvorí ju približne 300 ks stromov rôzneho veku, vitality a kvality. Aleja pokračuje ešte niekoľko desiatok metrov, ale mimo územia parku je už len torzo. V stromoradií sa nachádzajú pôvodné exempláre z druhej polovice 19.storočia a priebežne je dosádzaná. Najmä na posledné dosadby bol použitý nevhodný nekvalitný výsadbový materiál, ktorý je potrebné nahradiť predpestovanými alejovými stromami. Na zväznenie je nahradenie druhu *Aesculus hippocastanum* odolnejším druhom voči škodcom *Aesculus carnea*. Aleja je stále mimoriadne cenným kompozičným aj vegetačným prvkom parku.

V Plaveckom Podhradí sa nachádza kultúrna pamiatka renesančný pálfyovský kaštieľ, ktorého výstavba spadá do obdobia pred rokom 1645 a posledné väčšie barokové úpravy boli urobené okolo roku 1730. Na rozdiel od pomerne dobre zachovanej budovy kaštieľa sa rozsiahly príľahlý areál nezachoval. Zachovanú historickú zeleň predstavuje najmä aleja popri prístupovej komunikácii ku kaštieľu aj do Plaveckého Podhradia. V súčasnosti je aleja súčasťou cestnej zelene a nedávno prešla radikálnym orezom. Aleja nie je súčasťou kultúrnej pamiatky.

Mnoho ďalších príkladov významných alejí na Slovensku, napríklad stromoradia na Spiši, reprezentuje tie prípady alejí, ktoré nie sú chránené v zmysle Zákona o ochrane prírody a krajiny, ani v zmysle Zákona o ochrane pamiatkového fondu.

Literatúra

KUBIŠTA, R., 2011, Obnova historickej zelene. SPU v Nitre vo Vydavateľstve SPU, 116 s.

BÍRO, L., 2015, Zelená infraštruktúra. Aleje na Slovensku. SAŽP.[cit.16.4.2017] dostupné na internete:

http://www.sazp.sk/public/index/open_file.php?file=Admin/2015/december/prezentacie/05_Biro_web.pdf

ELIÁŠ, P., 1996, Antropogénne biotopy. In: Ružičková, H. et al. Biotopy Slovenska. UKE SAV, 192 s.

HRUBÍK, P., KUBASKÁ, M. Tree alleys in selected localities of the Nitra town. Folia oecologiae, Vol. 32, 2005, s. 68-72.

KRISTIÁNOVÁ, K., 2012a, Architektúra stromoradií: Historické stromoradia a ochrana ich hodnôt. In *ALFA*. Roč. 17, č. 2, 2012, s. 24-31.

KRISTIÁNOVÁ, K., 2012b, Manažment sídelnej zelene : Teoretické východiská a vybrané problémy na príklade Bratislavy. 1. vyd. Bratislava: STU v Bratislave, 2012. 93 s.

KRISTIÁNOVÁ, K., 2014, Historic tree allées in Slovak landscape - approaches to heritage preservation. In 51st IFLA World Congress Intenational Federation of Landscape Architects, 5. 6.–7. 6. 2014, Buenos Aires, Argentina, p. 14-18.

KRISTIÁNOVÁ, K., ŠTĚPÁNKOVÁ, R. Ochrana hodnôt historických stromoradií na Slovensku - príklad Spiš. In: *Člověk, stavba a územní plánování 6*, Praha: ČVUT, 2012, s. 72–77.

MAREČEK, F. ed., 1994, Zahradnický slovník naučný. Díl 1. Praha, ÚZPI, s. 60.

REHÁČKOVÁ, T., 2002, Vybrané kvalitatívne a kvantitatívne parametre stromoradií v Bratislave. In: *Sídlo – park – krajina I. Mesto, zeleň, kvalita života*. Nitra, SPU , s. 111–116.

STORM, V., 2008, Krajinný fenomén stromoradií. In: Hendrych, J. ed.: *Hodnocení a dokumentace alejí a stromořadí v krajině, metody a přístupy*. Průhonice, VUKOZ, 162 s.

TOMAŠKO, I., 2004, Historické parky a okrasné záhrady na Slovensku. Bratislava Veda, 160 s.

Název:

KULTURNÍ DETAIL V KRAJINĚ HISTORICKÉ STRUKTURY KRAJINY

Vydavatel:

**Metodické centrum zahradní kultury při územním odborném pracovišti
Národního památkového ústavu v Kroměříži**

Místo, rok vydání:

Kroměříž, 2017

Rozsah:

88 stran

Neprošlo jazykovou úpravou

ISBN sborníku 978-80-87231-50-0

KRAJINA

Kulturní i přírodní dědictví

www.npu.cz